

43.

NAGY PÁL

Beás cigányok a Kárpát-medencében

(Historikus metszetek a 18-19. századból)

**PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM BTK NTI ROMOLÓGLA ÉS
NEVELÉSSZOCIOLÓGLA TANSZÉK**

PÉCS, 2019.

Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok

43.

NAGY PÁL

Beás cigányok a Kárpát-medencében

(Historikus metszetek a 18-19. századból)

Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és
Nevelésszociológia Tanszék

PÉCS, 2019.

A kötet támogatója:

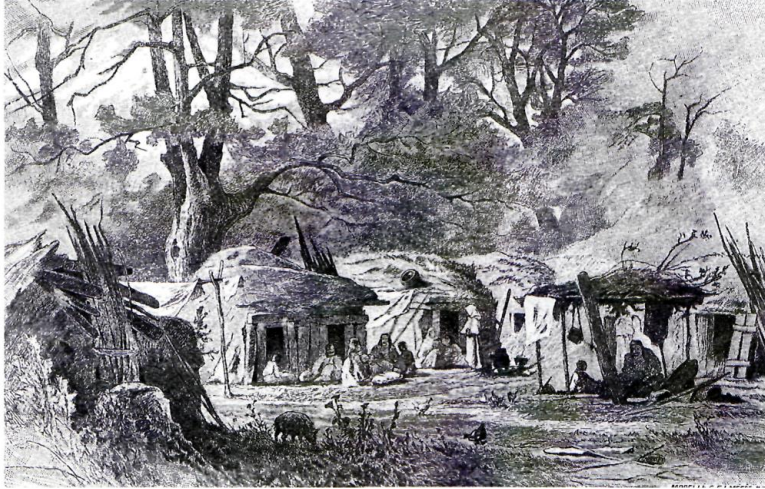

*Készült az ROMA-NEMZ-KUL-19-0557 "Gypsy Studies –
Cigány Tanulmányok kiadványsorozat bővítése" című
projekt támogatásával.*

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia
Tanszék • 7624 Pécs, Ifjúság útja 6. • Felelős kiadó: Orsós
Anna tanszékvezető • Sorozatszerkesztő: Cserti Csapó Tibor •
Szerkesztette: Cserti Csapó Tibor • Lektorálta: Trendl Fanni •
Tördelés, grafikai terv: Körös-Party Kft. • Borító: Bolkoprint
Kft. • Készült a Bolkoprint Kft. nyomdájában, 7631 Pécs,
Füzes dűlő 23. • Nyomdavezető: Szabó Péter • ISBN 978-963-
429-493-1 • ISSN 1586-6262 • Megjelent 100 példányban

Tartalom

BEVEZETÉS	7
I. KIK A BEÁSOK?	14
I. 1. BEÁSOK A TUDOMÁNYOS IRODALOMBAN	14
I. 2. KANALASOK ÉS TEKNŐSÖK A TÖRTÉNETI FORRÁSOKBAN	29
I. 3. A KORAI CSOPORTFEJLŐDÉS GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI KÉRDÉSEI.....	38
II. CIGÁNYOK ERDÉLYBEN A 18. SZÁZADBAN	47
II. 1. TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI KUTATÁSOK.....	47
II. 2. CIGÁNYOK A FOGARASI URADALOMBAN.....	57
II. 3. CIGÁNYOK MAROSSZÉKBEN	65
II. 4. AZ 1781. ÉVI ERDÉLYI CIGÁNYÖSSZEÍRÁS.....	70
III. ZINGARI VALACHI.....	108
III. 1. A MIGRÁCIÓ NÉHÁNY KÉRDÉSE	108
III. 2. CIGÁNYÖSSZEÍRÁSOK A 18. SZÁZADBAN	113
III. 3. BARANYA MEGYE.....	120
III. 4. SOMOGY MEGYE.....	135
III. 5. TOLNA MEGYE.....	156
III. 6. TEKNŐVÁJÓ CIGÁNYOK A VALPÓI URADALOMBAN A 18. SZÁZAD VÉGÉN	159
ÖSSZEFOGLALÁS	166
FELHASZNÁLT IRODALOM	168

Faragó cigányok tanyája . 1901. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és
képben metszete, Budapest, 1887-1901.

(forrás: *Bencsik Gábor: Cigányokról. Magyar Mercurius, Budapest, 2008;161*)

BEVEZETÉS

Írásom célja, hogy betekintést nyújtsak a beás cigányok 18. századi történetének kérdéseibe, néhány részterületen 19-20. századi kitekintéssel. Ennek alapja a 2014-ben nyert Nemzeti Kulturális Alap miniszteri alkotói támogatással, valamint a szintén 2014-ben a kolozsvári Institutul Pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale-tól nyert senior ösztöndíjjal végzett, kifejezetten a beásokra, illetve elődeikre irányuló kutatás. A 2014-2015-ben végzett munkát az elmúlt 20 évben folytatott kutatásaim során feltárt adatok egészítik ki, valamint az 1750. évi erdélyi országos adóösszeírás¹ adatainak 2019-ben történt feltárása.

Az értelmezés alapkereteinek meghatározásához a következőket tartom fontosnak:

A cigány csoportok története nem valamiféle archaikus indiai kultúra továbbélésének története. A Magyarországon és Erdélyben ma ismert cigány csoportok történelme és népi kultúrája a Balkán és a Kárpát-medence történelmének és népi kultúrájának egészében értelmezhető.

A történeti Magyarország cigány csoportjainak ma ismert történelmi, néprajzi és szociológiai jellegzetességeit a 14. századtól a 20. századig lezajlott folyamatok alakították ki. A cigányok világhépeinek és viselkedésének sajátosságait erősen befolyásolták a helyi társadalom hatásai. Nem feltételezhetünk statikus cigány történelmet, homogén, teljesen azonos kulturális mintákkal, magatartással és gondolkodásmóddal leírható cigányság soha nem létezett, a 18-19. században sem. A

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára F 50. Erdély országos adóösszeírása.

cigányság nem képezett zárt etnikus rendszert, ha a cigányok összességéről beszélünk, akkor sajátos marginális csoportról van szó, melynek egyes részei kulturális hasonlóságokat és eltéréseket egyaránt mutatnak, illetve egyes közösségek kultúrája hasonlít a nemcigány környezetük kultúrájához vagy azonos azzal, más cigányokéhoz pedig kevésbé. Másképpen szólva a Kárpát-medence cigány népességének egésze nem írható le egyetlenes cigány kulturális univerzálékkal.

Annak a problémának a magyarországi történeti aspektusait, hogy a cigányság kulturális csoportnak (*Exotic Community*) vagy marginális csoportnak (*Marginal Community*) tekinthető-e, korábbi írásaimban többször érintettem már (Nagy 2015, Nagy 2018). Ez az alapkérdés húzódik a különféle értelmezésbeli eltérések mögött. Nem tekintem feladatommak ezt most elméletileg részletesebben tárgyalni, a bevezetésben felvetett problémát akarom a továbbiakban árnyalni és a 18-19. századi cigány népességet társadalomtörténeti kontextusba helyezni.

A magyarországi cigány csoportok történelmének legfontosabb rendező elve nem a cigányokkal szembeni ellenszenv, hanem az együttélési formáknak a társadalmi és gazdasági rendszer belső mozgástörvényeiből következő változásai. Magyarország ebben a vonatkozásban, hosszú időtartamban összehasonlítva más országokkal, kivételes színtere a cigányok történelmének (azaz, óvakodjunk a vészorszak és a jelen feszültségeinek historizáló visszavetítésétől). A cigányok gazdasági és társadalmi pozícióinak, tagoltságának és egyéb sajátosságainak vizsgálata nem választható el azoktól a folyamatoktól és változásoktól, amelyek a történeti Magyarország és Erdély népessége más csoportjainak az életét is meghatározták.

Munkám módszertani kiindulása, hogy cigányok azok, akiket a forrásokban annak neveznek. A most feldolgozott 18-19.

századi iratokban ez egyértelmű. A forráskritikai módszerekkel szelektált adatokból elkülöníthetők azok, amelyek nem rendezhetők adatsoportokba és nem lehet belőlük különösebb következtetésre jutni. Ugyanígy különválaszthatók azok az adatok, amelyek csoportokba rendezhetők, elemzés alá vonhatók, és összehasonlításra, kapcsolatok, folyamatok feltárására adnak lehetőséget. Adataimat nem helyezem előzetesen kiválasztott elméleti keretbe, nincsenek előzetes feltételezéseim. Alapelvelem, hogy a következtetés nem előzheti meg a tények ismeretét. Arra keresek választ, hogy a forrásokban cigánynak nevezett emberek milyen helyzetekben és tevékenységekben bukkannak fel, hogyan jelennek meg saját lokális tereikben, milyen a kapcsolatuk a környezetükkel, milyen tágabb történeti összefüggésekben helyezhetők el. A lehetőleg személyes közelségbe hozott cigány emberek életéből megismert tények szisztematikus összegyűjtése és rendszerezése után igyekszem következtetéseket levonni. Érvélem ebben a tekintetben induktív, ahogy azt Francis Bacon *Novum Organuma* óta ismerjük. Tudatosan vállalom ennek az érvelésnek azon következményét, hogy nem jutok végső konklúzióra és végső evidenciára, nem hozok létre lezárt tudást.

Mivel nem általánosságban a Kárpát-medence cigány népességéről beszélek, hanem a mai tudományosságban sajátosnak tartott csoportjáról, speciális módszertani aspektus volt a munkámban azoknak a kritériumoknak az elkülönítése, amelyek alapján a magyar nyelvű iratokban cigánynak, a latin nyelvű iratokban pedig zingarusként nevezett népességen belül kiválaszthatom azt az alárendelt, amelyet a beás cigányok elődeivel vehetek azonosnak. Azaz, meg kellett alkotnom a beás fogalmának egyfajta definícióját, amelyben a premisszáknak szoros kapcsolatban kell lenniük a konklúzióval, a kritériumoknak lehetőleg garantálniuk kell a meghatározás

igazságát, hogy azokat tekinthessem beásnak, akik valóban azok. A definíció megalkotása tehát deduktív és a 'beás' behatárolása után induktív út vezet az e csoportra érvényes következtésekig.

A beásokra vonatkozó definíció elemei a csoportnév, a személynév, a nyelv, a mesterség/megélhetési mód, a vallás, részben a kinézet, valamint csekély számú elbeszélő forrás utalása az önmeghatározásra. Ezek a kritériumok külön-külön nem határozzák meg, hogy ki beás, együttesen, bár eltérő mértékben érvényesek. A definiálás, a beások történeti behatárolása azért is különösen nehéz, mert a beás a 18-19. századi levéltári forrásokban (pl. az öszeírásokban) nem fordul elő a cigány népesség e szegmensének általános csoportneveként, továbbá a 20. században is évtizedekeig ismeretlen volt a cigányokról író szerzőknél. A cigányokról szóló korábbi művek és azok beásokra vonatkozó szövegei, illetve a primér történeti források fogalomtörténeti disszonanciában állnak, vagy csak részlegesen érintkeznek napjaink szakirodalmának szóhasználatával és klasszifikációjával, miközben részben visszafelé, e szakirodalomból göngyölítve kell eljutni a szóban forgó csoport azonosításához. A definíció megalkotásának tehát kritikus mozzanata a mai és a korábbi terminológia közötti kapcsolat feltárása. A szigorúan vett történetiség szempontjából a beás csoportnév használata talán kevésbé indokolt, inkább teknővájó és kanalas cigányok egymást átfedő kategóriáit kellene alkalmazni. Azért maradok mégis a beásnál és azért került ez a kifejezés munkám címébe is, mert napjainkban a tudományos és a szélesebb közönség számára ez a közérthető megnevezés.

Amikor „a cigányokról”, illetve „a beásokról”, mint egészről beszélünk, óhatatlanul beleütközünk abba a módszertani dilemmába, hogy az általános igényű érvelésünk nem lesz érvényes az adott egész minden részére. Antinomikus helyzet,

mert ugyanakkor törekednünk is kell arra, hogy felmérjük azokat a tudományos alternatívákat, amelyekkel egy-egy csoport történelmét és népi kultúráját egészként megközelíthetjük. E tekintetben jelenleg különös gondot okoz, hogy a magyarországi cigány közösségekről nem születtek olyan történeti esettanulmányok, amelyek bemutatnák a közösség életében hosszú időtartamban végbement folyamatokat, a lakóhelyük történelmével összefüggésben. Néhány dolgozatban olvashatunk történelmi részeket, de ezek adatfelsorolások elemző megközelítés nélkül. Az esettanulmányok hiányával kellett szembenéznie a beásokat néprajzi szempontból etnikai csoportként leíró kevés tanulmány szerzőinek (Békefi 2001, Bencsik 1984), valamint a baranyai beások életének 20. századi változásait elemző szociológiai vizsgálatnak is (Havas 1982).

A beások történetének áttekintésére irányuló törekvés, vagy a beások történetéről szóló nagyobb tanulmány, esetleg összefoglaló munka megírása, jelenleg szükségszerűen korlátozott. A továbbiakban szükséges még a horvátországi vármegyék iratanyagának szisztematikus feltárása. Nem történt elegendő kutatás és tervszerű forrásfeltárás a szerbiai, romániai és szlovákiai levéltárakban sem. Az erdélyi cigányok két speciális csoportjáról született forrásmunka kisebb mennyiségű erdélyi iratanyagból, javarészt pedig a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található dokumentumokból jött létre (Zsupos 1996). A Cigány Néprajzi Tanulmányok 4-5. köteteként megjelent kiadványban közzétett források sajnálatosan elkerülték a beásokról író szerzők többségének figyelmét. Számomra jelen írásban különösen a taxás fiskális cigányok 1781. évi összeírása volt használható Zsupos kiadványából, mert összevettem a nem fiskális cigányoknak az Erdélyi Főkormányzóság (Gubernium Transylvanicum) ugyancsak 1781-ben végzett

összeírásával, amit guberniumi összeírásnak fogok nevezni.² A mai Magyarország területén élő beás népeiségre vonatkozó történeti forrásokból még nem készült csoportspecifikus kiadvány. A teknőscigányok múltjának dokumentumai vagy megyei léptékű forráskiadványokban (Kereskényiné 2008, Kardos 2008) kerültek közlésre szórványosan, vagy egyéb forrásmunkákban történtek valamelyes szövegközlések. Utóbbiak közül elsősorban saját munkáimat említhetem, elsősorban azt a forráskiadványt, amelyben országos kitekintéssel a 18. század közepétől a 20. század végéig adtam ki cigányokra vonatkozó forrásokat, köztük beásokról szólókat is (Nagy 2011).

A 18. századi erdélyi cigány népesség vizsgálatának alapja az 1750-es adóösszeírás adatainak összevetése a guberniumi cigányösszeírással. Magyarország esetében a Helytartótanács által 1767. december 10-én elrendelt (Nagy 1998: 453.), 1768-ban végrehajtott országos cigányösszeírásból indulok ki, ezt egészítik ki a Mária Terézia és II. József uralkodása alatt végzett, rendszeres félévenkénti cigányösszeírások.³ Sajnos országos léptékű összesített adatot még egyikből sem sikerült feltárni. A 18. századi állapotot tükröző magyarországi adatokat az 1873-as és a közismertnek számító 1893-as cigányösszeíráshoz viszonyítom (Herrmann 1895).

Az eddigi kutatási eredményeim jelen összegzése⁴ az említett hiányokat valamelyest kompenzálva, részben az eddigieknél

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. F 46. Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Gubernium Transylvanicum (In Politicis). Nro. 1781/2561, 1781/4868.

³ A jelzetek az egyes fejezeteknél.

⁴ Korábbi munkáimban is többször érintettem beásokkal kapcsolatos történeti kérdéseket, legfontosabb Nagy 2008, újabban Nagy 2018 (Vázlat a magyarországi cigányság ...).

komplexebb történeti ismereteket igyekszik nyújtani. Másrészt kutatás közbeni állapotot fejez ki. Az egyenetlenségek és aránytalanságok még nem voltak kiküszöbölhetőek, ezért választottam azt a módszert, hogy historikus metszeteket adjak, kronologikus és területi elv szerinti anyagrendezéssel. A kutatás során feltárt nagy mennyiségű, 17-20. századi forrásnak csak egy részét használtam ennek a dolgozatnak a megírásához. A 18. századról igyekszem az eddigieknél alaposabb ismereteket nyújtani, azzal a szándékkal, hogy a most közreadott feldolgozást a továbbiakban kibővítem olyan összegző, a 20. századra is kiterjedő monográfiává, melynek lehetőségét a kutatás elején nem reméltem.

Teknővájó cigányok Vasárnapi Újság, 1862. 436. oldal
(forrás: *Bencsik Gábor: Cigányokról. Magyar Mercurius, Budapest, 2008;104*)

I. KIK A BEÁSOK?

I. 1. BEÁSOK A TUDOMÁNYOS IRODALOMBAN⁵

A tudományos kutatásban az európai cigány népesség nem romani anyanyelvű csoportjainak sorában az egyik legsajátosabbnak a beásokat tekintik. A hazai szakirodalomban ma leginkább már a beás kifejezés elterjedt, azokat a cigányokat tartják beásoknak, akik a nyelvújítás előtti román nyelven beszélnek, foglalkozási karakterükben pedig tradicionálisan a fafeldolgozó tevékenységek voltak a dominánsak: teknővájás, kanálkészítés, orsócsinálás.

A szakirodalomban beásnak nevezett csoportok élnek Magyarországon kívül Romániában, Bulgáriában, Szlovákiában és az egykori Jugoszlávia több utódállamában, többféle csoportnévvel. Az európai cigányság beás csoportjának nagy része ebben a térségben található. Nyugat-Európában jóval kevesebb beásról tudunk, egyik legjelentősebb közösségük Párizsban él (Sorescu-Marinković 2007).

Marushiakova és Popov (2013, 2015) szerint leggyakoribb nevük a *rudari*, a Balkán-félsziget számos helyén megtalálható, Bulgária, Horvátország és Kelet-Szerbia területén. Rudari néven nevezik őket Bulgáriában, *ludarinak* Szerbiában, *bejasinak* pedig Horvátországban és Magyarországon. Ezeken kívül még *banjasi* a Vajdaságban, Boszniában pedig *karavlasí*. Vannak alcsoportjaik is, melyek foglalkozások neveire vonatkoznak, mint a *lingurari*=kanalas, *ursari* vagy *meckari*=medvetáncoltató.

⁵ Más csoportokra is kiterjedő, általánosabb áttekintés Nagy 2018 (Cigány csoportok ...).

Magyarországon területiséget kifejező regionális elnevezések az *árgyelán*, *muncsán* és a *ticsán* (Szalai 1997, 2001).

A 'beás' (baias) szó jelentésével és nyelvészeti értelmezésével e helyen nem tartom szükségesnek foglalkozni, az ezzel kapcsolatos nyelvészeti kérdések Papp Gyula (1982), Tólos Endre (1998) és Landauer Attila (2009) révén alapjaiban tisztázottnak tekinthetők, bár nem lezártak. A lehetséges bolgár és román kapcsolatok alapján a beás eredeti jelentésének a 'teknőst' tartják. Landauer részletesen elemezte a *rudar*, az *aurari* és *lingurar* szavakat is nyelvészeti szempontból. A beás esetében pedig különválasztja a 'baie' csak alakilag azonos két formáját, s a beást nem a bányász jelentésű, hanem a teknős jelentésű *baie*-ből vezeti le. Történeti szempontból elsődlegesen nem a kifejezés nyelvi eredete a legfontosabb, hanem az, hogy milyen értelemben használták, akár eredeti jelentésétől függetlenül, látni is fogjuk ennek példáját alább.

A beások, illetve a beások elődeinek tekinthető cigányok és a rájuk vonatkozatható különféle elnevezések a 18. század derekától követhetők a tudományos művekben.

Augustini ab Hortis (2009) az eredetileg 1775-1776-ban a *Wiener Anzeigenben* folytatásokban megjelent munkájában felhívja a figyelmet, hogy különbséget kell tenni az erdélyi és magyarországi cigányok között, s ez a különbségtevés – tegyük hozzá – fontos a más-más területeken, eltérő akkulturációs szinten élő és többféle tevékenységet folytató beás közösségek között is. Augustini írása a hazai szakirodalomban az első cigányokról készült modern összefoglaló munka. A teknővájást, kanálkészítést és az aranymosást nem sorolja a cigányok legfontosabb foglalkozásai közé, ennek ellenére többször kitér az erdélyi és bánáti kanalascigányokra. Művének a cigányok lakásairól szóló részében, az erdélyi vándorcigányok három csoportjának

egyikeként, megkülönböztetve őket a moldvai üstöscigányoktól (*lasch Zigeunen*) és a német nyelvű cigányoktól, ezt írja a kanalascigányokról: „A kanalascigányok (*Löffelzigeunen*) ezzel szemben, akik az általuk fából faragott kanalakról kapták nevüket – ám akik önmagukat *Bräschen*-nek vagy ’aranyász’-nak, azaz aranyásónak nevezik, mivel nyaranta a folyókban aranyat mosnak – telente általában a hegyoldalba vájnak maguknak barlangokat, és ezeket használják lakóhelyiség gyanánt.”

Valószínűleg rontott alakban – talán gótbetűs szöveg félreolvasása –, de ez tekinthető jelenlegi ismereteink szerint a beás (*bräsch*) szó első használatának tudományos műben.

A mesterségekről szóló fejezetben Augustini így ír az erdélyi és bánáti *bräsch*-okról, akiket szerinte az ottani cigányok közül a legkiválóbbaknak tartottak: „Népük többi tagjával egyáltalán nem közösködnek, és nem is cigányoknak, hanem „Bräsch”-nek, vagy magyarul ’aranyász’-nak, vagyis aranymosónak nevezik magukat.⁶ És bár ez az egyszerű nép nehéz és alig kibírható munkája ellenére igen szegény és szűkölködő, mégis csak ritkán folyamodik kolduláshoz, s még ritkábban lopáshoz. Inkább dolgozik, vagy – ha az időjárás engedi – aranyat mos, vagy teknőket, kanalakat, tálakat váj.”

Augustini leírását úgy értelmezhetjük, hogy a cigány népe sségen belül a részben életmód, döntően pedig mesterségbeli sajátosságokkal körülhatárolt csoport önmagát beásnak nevezte,

⁶ Augustini munkájában ezen a helyen Johannes Fridvalszky: *Mineralogia*. Című művére hivatkozik: P.H. 2 §. Az aranyásásról, és a következőt idézi tőle: „*Azok a cigányok, akik Erdélyben élnek, sértésnek veszik, ha cigánynak szólítják őket, mivel szerintük „aranyász”, azaz aranyásó a becsületes nevük.*”

amennyiben a *bräsch* valóban a beás kifejezéssel azonosítható. A faeszközök készítése azonban a 18. század utolsó harmadában (Augustini korában) nem egyedüli identitáskritérium, hanem az aranymosással korrelációban az. Sőt, úgy tűnik, hogy az aranymosás volt az önelnevezés meghatározó mozzanata. Augustini szövegét a fentebb említett nyelvészeti kutatásokhoz viszonyítva valószínűleg a *bräsch* jelentése ténylegesen nem aranymosó volt, de önelnevezésként ilyen értelemben használták.

Augustini után majdnem kétszáz évig, Erdős Kamill munkásságáig sem a cigányokról író szerzőknél, sem a levéltári forrásokban nincs nyoma, még utalás sem nagyon, hogy ebben a csoportban a beás továbbra is önelnevezés lett volna (Weigand említi a *baiesi* nevet, de nem egyértelmű, hogy önelnevezésként találkozott-e vele). Szalai Andrea (1997) 1990-es években Baranya megyében végzett identitáskutatása azt mutatta, hogy a szakirodalomban beásnak nevezett közösségek nem mindegyike nevezte magát így. Gondolnunk kell arra is, hogy a 19. században az aranymosás visszaszorulása befolyásolta az önelnevezést és a beás kifejezés használatát. A foglalkozásváltás következtében a beás szó használata szűkebb körre korlátozódhatott, némely közösségből eltűnhetett, illetve azoknál, akiknek már a 18. században sem a teknővájás és az aranymosás volt a domináns megélhetési módja (ilyenekkel találkozunk majd az összeírások tárgyalásánál), nem volt az önmeghatározás döntő tényezője.

A rudar szó famunkás cigányokra vonatkozó használata is a 18. századtól mutatható ki, katonatisztek Havasalföldről készült leírásaiban. Wilhelm von Bauer 1778-ban azt írja a havasalföldi rudarokról, hogy ácsok és aranyporban fizetik az adót. Franz Joseph Sulzer 1781-ben hasonló beszámolót ad, szerinte a havasalföldi cigányok egyik csoportja a rudár, akik ácsmunkához értenek és aranymosási joguk van (Landauer, 2009). A famunka

és az aranymosás az ő leírása szerint is kölcsönösségben állt egymással.

A Von Bauer és Sulzer adatait is felhasználó Grellmann (1787) nyomán terjedt el az irodalomban a rudár az aurari, vagyis az aranymosó szinonímájaként a 19. század első felében. Ugyanebben az időben hasonlóan a lingurár, Kogălniceanu (1837) nyomán. Magyarországon és Erdélyben ezzel szemben egyre inkább a kifejezetten csak faeszközökre specializálódott cigányokról esik szó, az aranymosást alig említik. A segesvári születésű Clemens András román-német szótárának 1836-os második kiadásában a román 'beás' német megfelelői között ezeket a kifejezéseket sorolja fel: „*der Baader, Bergmann, Löfflerzigeuner, Bergknappe*”. Ezek a meghatározások, Augustinivel egybevéve azt mutatják, hogy akik beások voltak, nem csak egyféle tevékenységet végeztek. Clemens alapján azt sem gondolhatjuk szükségszerűen, hogy beások csak cigányok lehettek, ezt megerősíti Weigand alább idézett szövege. Ha Augustinivel összevetve a cigányokra vonatkoztatva értelmezzük ezeket a nehezen pontosítható kifejezéseket, akkor a *löfflerzigeuner* egyértelműen kanalascigány, a *bergknappe* és a *bergmann* bányász. A két német kifejezés a bányászati feladatkörök közötti hierarciát fejezi ki (vájár, csillás), számunkra azonban az kérdéses, hogy aranyászokra is érthették-e, de nem aranymosás, hanem inkább aranyércbányász értelemben. Erre a kérdésre jelenleg nem tudunk megfelelő választ adni, az aranymosó beások bánáti közösségeiről vannak adataink (vö. Kakucs 2016: 68-70). A *baader* a fürdőknél végzett ácsmunkákra vagy kovácsmunkákra utalhat, már a 17. századból ismerünk adatot fürdőnél dolgozó cigányokról. 1629-ben a zombori fürdőhöz küldött Kolozsvár város két cigányt (Kiss 1990), más

nemcigány mesteremberekkel együtt, de forrásunk nem mondja meg, hogy pontosan milyen tevékenységet végeztek.

Nagyidai Sztojka Ferenc (1886) szerint a teknővájó cigányok „Bulgáriából jött valódi oláhok” (azaz románok), akikkel más cigányok nem képesek beszélni. Sztojka magát a ’beás’ szót nem használja.

Győrffy Endre (1885) sem használja a „beás” csoportnevet *Magyar és cigány szótár*-ában, de jellemzően írja le a 19. század második felére kialakult csoportértelmezést: „A teknő vájó cigányok, - ezek az igazi oláh cigányok, de miután ezek télen nyáron az erdőkbe laknak, tehát anyanyelvük nincs más mint az oláh nyelv, s miután ezek nem is érintkeznek sem a települtekkel – sem a vándorlókkel – sőt inkább kerülnek egymást – tehát a cigánynyelvet nem bírják, - csak is egyedül az oláh nyelvet, és azon község nyelvét tüniillik a mely legközelebb van azon erdőhöz melyben ők dolgoznak – vagyis laknak.”

A 19. század második felében is találkozunk azzal, hogy a beások és az oláhcigányok elődeit egyaránt ’oláh’-nak mondják és a foglalkozásnévvel tesznek különbséget. József főherceg 1888-ban megjelent *Czigány Nyelvtan*-ában Nagyidai Sztojka Ferenc úgy szerepel, mint „oláh kolompárczigány”.

Herrmann Antal az 1893-as országos felmérés 1895. évi kiadásához írt bevezetésében sem használta a beás terminust, a beások elődeit leginkább a román (oláh) nyelvű, illetve fakanálcsináló, orsókészítő és teknőcsináló cigányok között kereshetjük.

Kifejezetten foglalkozási kategóriaként jelenik meg a ’beás’ kifejezés Weigand német nyelvészprofesszor *Körös- und Marosdialekte* című művében (1897). Rendkívül fontos adata Weigand munkájának, hogy a ’beás’ olyan tevékenységet jelent, amit nem csak cigányok végeztek, hanem németek is, illetve a

baiesi-t aranymosó jelentésben használja az 'aurari'-val azonosan. A német beások Weigand szerint már elrománosodtak. A cigány beásokról szóló részt érdemes hosszabban is idézni:⁷

„Másik fajtája a beásoknak a nagyapoldai kosárfonók – húsz egynéhány család – és a faárukat (különféle teknőket, lapátokat) készítőik, akiknek a letelepedési helye Cilnic, Girbova, Rodu, Jina.⁸ A kosárfonók áruikat 'keltei'-nek (kézikosár) nevezik. Nyelvük több tekintetben eltér az Apoldán beszélttől, de az egész beszédmódjuk is eltér teljesen a többi románétól. ... Elrománosodott cigányok ők, s ennek vitathatatlan bizonyítéka a testalkatuk is. Soknak a fénylő, fekete haja hullámos, fürtökben lóg le. Ők maguk is tudják, hogy elődeik aranymosók (aurari, baiesi) voltak, s innen örökölték nevüket is. A folyók homokjából való aranymosás már régóta nem kifizetődő, vagy annyira kevésbé, hogy csak néhány embernek nyújt megélhetést. A

⁷ A cigány és német beásokra vonatkozó szövegrész fordítását közli Papp Gyula (1982).

⁸ Nagyapolda magyar neve pontosan Nagyapold, szász neve Grosspold, román neve Apoldu de Sus (korábban Apoldu Mare), Romániában Szeben megyében, Nagyszeben és Szászsebes között, 1781-ben Szerdahelyszék. Cilnic, magyar neve Kelnek, román neve Câlnic, Romániában Fehér megyében, Szászsebes közelében, 1781-ben Sebesszékhez tartozott. Girbova, azaz Felsőorbó vagy Oláhorbó, Romániában Fehér megyében, Nagyenyed közelében, 1781-ben Alsófehér vármegye. Ród, román nevén Rod(u), szász nevén Rodt, Románia Szeben megye, 1781-ben Szerdahelyszék. Nem tévesztendő össze másik Rodu nevű helységgel, mai nevén Rodu mine, Romániában Fehér megyében, Gyulafehérvártól nyugatra, ahol ma is bányásznak aranyat. Jina, magyar nevén Zsinna, szász nevén Schina, Romániában Szeben megyében, 1781-ben Szebenszék. Szolcsva az Aranyos folyó jobb partján, Romániában

megélhetésért tehát más foglalkozást kezdtek. Az Aranyos menti falvakban mindenütt található cigányok a románok közé települve, és házasság útján keverednek is. Különösen feltűnő ez Szolcsván (Salciua), innen való az én adatszolgáltatóm, Gavriła Gligan is, aki tiszta cigánytípus. A beások természetesen már nem akarnak arról tudni, hogy ők cigányszármazásúak.”

A Weigand által említett helységek Szászsebes, Nagyszeben, Nagyenyed és Torda városok környékén találhatóak. A guberniumi összeírás szerint a hat településen Zsinna kivételével mindenütt éltek cigányok 1781-ben, zömmel letelepült jobbágyként. Nagyobb közösség csak Kelneken és Nagyapoldon (25 és 16 család), a többi faluban kisebb számban (1-6 család). Beásokat azonban nem írtak össze közöttük.⁹ A 19. század közepén valamennyi faluban találunk cigányokat, Kelneken 1850-ben 17,6 % az arányuk a helyi népességben, Nagyapoldon 15 %, Zsinnán 7,7 %. A másik három helyen kevesebb cigány élt, 0,5 – 3,41 % közötti arányban.¹⁰ A beások akkori pontos száma és aránya nem számítható ki, de Weigand leírásából egyértelmű, hogy beás közösségek is létrejöttek ezeken a helyeken, feltehetően a népesség 19. századi átrendeződésével, a migrációs folyamatok következtében. Zsinnán ma is jelentős beás közösség él.¹¹

Fehér megyében, Torda város közelében. Nem dönthető el, hogy Alsó-, vagy Felsőszolcsvát említi-e Weigand.

⁹ Kelnek esetében ez nem állapítható meg, mert Sebesszék helységenkénti összeírása nem található az iratok között.

¹⁰ A népszámlálások etnikai statisztikai adatai Varga E. Árpád kiegészítéseivel: <http://nepszamlalas.adatbank.ro/> (megtekintés 2019. december 17.)

¹¹ Zsinnáról l.: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Zsinna> (megtekintés 2019. december 17.)

A 17. századig nyúló előzmények után Magyarországon a 19. század végére kialakult az a hármas csoportosítás és szóhasználat, amely a foglalkozási kategóriákkal való megkülönböztetésben egybevág a mai tudományos értelmezéssel. A fő különbség, hogy a 19. század végétől elsődlegesen nem etnonímiákkal, hanem foglalkozásnevekkel írták le a csoportokat. A hármas tagolás általam ismert megfogalmazása a *Zala* c. újság 1888. október 28-án megjelent 44. számában olvasható *A „cigány-ország”* c. cikkben, ismeretlen szerzőtől. A cikk írója a kolompár, teknős és muzsikus cigányok csoportjait különbözteti meg. Mai tudományos terminológiával ez az oláh cigányokat, a beásokat és a romungrókat jelenti. A 20. században még évtizedekig nem használták a magyarországi tudományos cikkekben és tanulmányokban a beás szót, oláh cigánynak pedig – ahogy azt láttuk már Györffy Endrénél –, a teknővájókat, azaz a beások elődeit nevezték.

Gunda Béla 1933-ban Abaúj megyében a zsujtári Szász József teknőscigánnyal találkozott és egy év múlva rövid tanulmányban ismertette a teknővájó munkáját. Gunda ebben az írásában a „teknővájó oláh cigány” (kovotare) kategóriát használta, úgy nevezte az általa megismert teknővájókat ahogy ők saját magukat.¹² A beásoknál, illetve elődeiknél, legalábbis egy részüknél, ez az önelnevezés a 18. században gyökerezik, amire a forrásokról szóló következő fejezetben térek majd ki.

¹² Meg kell jegyezni, hogy amikor megkérdeztem a Dél-Dunántúlon élő beás ismerőseimet a Gunda által közölt „beás” (román) szavakról, azok többsége ismeretlen volt számukra.

Heiczinger János 1939-ben a hármás foglalkozási felosztás¹³ részeként, a muzsikus és üstfoltozó cigányok mellett beszél a teknővájó cigányokról, dunántúli tapasztalatok alapján:

„Legkésőbbben telepedett le a teknővájó vagy oláh cigányság. Ezek megtelepedése helyel-közzel még ma is folyik. Családonkint vándorolnak faluról-falura, főleg olyan vidéken, ahol jegenye és nyárfa van. A megvásárolt, esetleg felesdolgozásra is elvállalt fából teknőket, melencéket, itató vályúkat, kanalat faragnak és azt eladják, vagy terményekre becserelik. Ideiglenes lakóhelyükön félig földbesüllyesztett, ágakból rakott és sárral tapasztott kunyhókban laknak, melyet maguktapasztotta sárkemencével fűtenek. A kunyhó elé épített kemencében sütik egy napra való, kovásztalan kenyerüket. A világháború kitörése a férfiak egy részét hadba szólította. Így több helyen az asszonyok – már a hadisegély miatt is – megmaradtak telepeiken. A háborúból hazatért férfiak a házhelyjuttatáskor nekik adott telepen maradandóbb építkezésbe kaptak, majd ahogy elfogyott a felmunkálható faanyag, kezdtek áttérni erdei favágásra, faaprításra, végül megbarátkoztak a földműveléssel. Sok helyen mint summás munkások, részes aratók, napszámosok keresik kenyerüket, az asszonynépség még helyel-közzel koldul, de vannak helyek, hol baromfitenyéztéssel, disznóhízalással is foglalkoznak. Anyanyelvük oláh, nevük oláhos, mint Bogdán, Muntyán, de legtöbbször az eredeti foglalkozást jelző neve van, Kalányos, Orsós. Viseletük a falu szegénységéhez hasonló.

¹³ A hazai szerzők Szuhay Péter (1999:26) nyomán úgy tudják, hogy a hármás felosztást elsőként Heiczinger János alkalmazta a Népegészségügy c. folyóirat 1939. évi 18. számában megjelent „*Adatok a falu cigánykérdéséhez*” c. írásában, de nyilvánvaló, hogy az már hamarabb kilalakult.

Asszonyaik ünneplője fehérrel és kékkel díszített fehér. A megtelepültek már törvényes házasságban élnek, gyermekeiket szívesen járatták iskolába, általában igyekeznek belesimulni az őket befogadó falu életébe. A jobbmódúak beköltöznek a falu zsellérsorára, sőt már megindult az összeházasodás folyamata is a feltörekvőbb cigányok és az őslakosság elesettebb rétegei között.”

Az Augustinától Heiczingerig terjedő irodalom alapján összegzően meg kell állapítanunk, hogy a társadalmi helyzet változása, a foglalkozásváltás, a vegyes házasság együttesen befolyásolták az etnikai hovatartozást és elvezethettek odáig is, hogy beás közösségek megszűntek beások lenni. Fel kell hagynunk azzal a klisével, hogy a beásokról csupán kirekesztett, erdei telepeken kunyhókban, nyomorúságban élő, iskolázatlan teknővájókat vizionáljunk. A változások alaposabb megismeréséhez feltétlenül további lokális kutatásokra lenne szükség.

Sárközi Jakab Gyula *Le Rrom* című 1942-1943-ban készült kéziratában (kiadva: Landauer 2016: 504-568) arról ír, hogy az „oláhvérű teknővájók”-at tévesen sorolják „az árjához tartozó romhoz és rumungrihoz”. Azaz, a teknővájókat ő is románoknak tartotta.

A magyarországi tudományos klasszifikációkra Erdős Kamill 1958-ban publikált tanulmányának volt a legnagyobb hatása. Az ő csoportosítása alapján használjuk az oláh-cigány kategóriát a cigányanyanyelvű cigányok egy részére, ellentétesen a fentebb említett csoportosításokkal, melyeket Erdős vagy nem ismert, vagy nem vett figyelembe, elsősorban saját közvetlen tapasztalatai alapján dolgozta ki a csoportosítást. Ő írta le először az oláh-cigányok alcsoportjait is romani kifejezésekkel. Korábban ezeket Magyarországon a 'kolompár' gyűjtőfoglamába sorolták.

Külön csoportként határozta meg a román anyanyelvű cigányokat, két alkategóriával: román cigányok és teknővájó cigányok. A román cigányoknak nem tudott alcsoportjairól, a teknővájóknál három alcsoportot ismert: a.) „tiszaháti”, főleg a Nyírségben; b.) „füstös”, Füzesabonyban, Tiszafüreden és Békéscsabán; c.) „Dunás”, a Dunántúlon.

Erdős felfigyelt a területi különbségek mellett a teknővájó cigányok életmódbeli, vagyoni, műveltségi és nyelvhasználati különbségeire is. A beás elnevezésről röviden ezt írta: „Magukat beás-nak nevezik (a Tiszántúlon és román nemzetiséglakta területeken *lingurār*-nak is), míg a tiszántúli oláh (*vla*x) cigányok őket *balajār*-oknak. (Balaji cigányul teknőt jelent.) Ők, magukról elismerik, hogy cigányok.”

Fontos állomása volt a teknővájó cigányok tudományos megismerésének Békefi Margit 1963-ban készült szakdolgozata, amely évtizedekkel később (2001) jelent meg nyomtatásban. Békefi a teknővájókat egységes kultúrával rendelkező, román anyanyelvű, endogám csoportként határozta meg. Két csoportjukat különböztette meg: dunántúliak és alföldiek. A kettő között az életszínvonal és a munkavégzés technikai színvonala közötti különbséget emelte ki. Békefi úgy tudta, hogy a dunántúliak „teknős oláj”-nak nevezik magukat, saját népvük a *bajaš*, *beáš*, a romániaiaknál pedig a *băes*.

Erdős és Békefi – nüansznyi különbséggel – egyetértenek abban, hogy a beás a teknővájó cigányok önelnevezése. Mindketten megemlítik egy-egy mondatban azt is, bár kellő jelentőséget nem tulajdonítanak neki, hogy némely külföldi szerzők román néptörédek látják a teknővájó cigányokban, illetve „cigányszármazásuk erősen vitatható”. Eleget tettek a tudományos elvárásnak és nem hallgatták el a kételyeket, de feltételezték a beások közös etnikai eredetét, miközben tudták –

Békefi le is írta –, hogy ennek megítéléséhez „semmilyen történeti tudásunk nincs”.

A beás önelnevezés általánosíthatóságának problémájához egy adalék: a szlovákiai Szeretván (Stretávka) élő, Oláh János technőscigány, 1980-ban az alábbiakat mondta saját közösségéről egy interjúban (Zolczer, 1980):

„Azt kérdezi, miféle nemzetség, népség vagyunk mi? Hát igen, jogos a kérdés, mert nem igaz az elterjedt hiedelem, hogy mi cigányok lennénk. Nem is beszélünk cigányul, még a legöregebb ember se bírja közlünk a cigány nyelvet. Mert, mi kérem tisztelettel, máramarosi származásúak vagyunk. Erdélyi magyarok voltak az őseink, vagyis olyan magyar–román keverék, de hisz ezt talán láthatja is az arcunkon. Mi, az idősebbek még románul is úgy beszélünk, mint magyarul. Én az asszonykámmal meg az öregebbekkel csak románul beszélek. A gyerekek is értik egy kicsit a nyelvet, de ők egymás között már csak magyarul beszélnek.”

Az eredetileg román nyelvű, famunkát végző cigányok átfogó kategóriájaként a 'beás'-t az 1990-es években Kovalcsik Katalin (1988, 1993) és Szalai Andrea (1997, 2001) dolgozták ki, amiben nagymértékben támaszkodtak a minden korábbinál modernebb módszerekkel végzett terepmunkájukra. Ők alkották meg a beás kategórián belül az alcsoportok további kategóriáit: árgyelán (erdélyi), muncsán (jelentése „hegyvidéki”, de értelme muntyán, azaz munténiai vagyis havasalföldi), ticsán (tiszai).¹⁴ Az első kettő a korábbi szakirodalomban dunántúli, illetve „dunás” néven ismert teknővájó cigányok két alcsoportja, akik főként a Dél-Dunántúlon élnek. A harmadik pedig azokat jelenti, akik Erdősnél

¹⁴ Az elnevezések néhány további kérdését a forrásokkal kapcsolatban tárgyalom a következő fejezetben.

a „tiszaháti” és „füstös”, Békefinél pedig az „alföldi” fogalmába tartoznak. Teljes átfedés azonban nincs, a különféle csoportkategóriák azt a folyamatot fejezik ki, ami letelepedések révén és azok lezárultával a beások magyarországi területi elrendeződésében döntően a 20. században alakult ki.

Szalai Andrea árnyalta a csoportnevek dél-dunántúli beások közötti „belső” használatát. Az itt élő (pl. Véménden) román anyanyelvű cigányok a szakirodalomban oláh cigánynak nevezett csoportokat kolompároknek, saját nyelvjárásukban „lökötár”-nak hívják. A vémeidiek más román anyanyelvű csoportokat külön csoportként, elválasztva árgyelánnak, muncsánnak, ticsánnak neveznek. A dél-dunántúli muncsánok (pl. Alsószentmártonban) önmagukat cigánynak mondják, árgyelánnak azokat nevezik, akiknél az önelnevezés a beás. A valamennyi beás cigányra egyformán érvényes, egységes etnonímiáról és a csoportnevek következetes használatáról nem beszélhetünk.

Amikor az utóbbi évek kutatásaiban Kovalcsik és Szalai, valamint Erdős nyomán úgy beszélnek beás csoportról, kultúráról és történelemről, mint homogén, egységes entitásról, tulajdonképpen egyszerűsített, ideáltipikus kategóriával élnek, amely segíti ugyan a rendszerezett gondolkodást és a könnyebb értelmezést, a valóság sokszínűségét azonban nem fejezi ki. Azt pedig Erdős, Békefi, Kovalcsik és mások felvetései nem igazolták, hogy a napjainkban beásnak nevezett cigányok történetileg közös etnikai eredetűnek tekinthetők. Azaz, tudományosan nem véglegesen eldöntött, hogy a beások minden közössége cigány vagy nem.

A tudományos elméletek és a beások önképe közötti sajátos viszonyhoz saját oktatói tapasztalatomból hoznék egy példát: Amikor Pécsen a romológia szakon óraadó voltam, a 2000-es évek elején a dél-dunántúli levelezős beás hallgatónak

semmiféle ismerete nem volt arról, hogy ők árgyelánok vagy muncsánok lennének. Voltak közöttük, akik nem is hallották ezeket a kategóriákat, ugyanúgy megtanulták, mint nemcigány évfolyamtársaik.

Ma már külön beszélünk beás nyelvről is. A beás irodalmi nyelv kidolgozását, Kovalcsik és Szalai antropológiai és nyelvi kutatásaival párhuzamosan Orsós Anna végezte el. A beás irodalmi nyelvet azonban nem nevezhetjük „cigány nyelv”-nek, hiszen a tényleges cigány nyelvhez, azaz a romanihoz nincs köze (a nyelvcsere problémájának vizsgálatát átengedném a hivatott nyelvészeknek). Főként pedig nem beszélhetünk historikusan „beás nyelv”-ről, mert beás nyelv nem létezett. A beások Magyarországon ma megkülönböztetett három alcsoportja eredetileg nem beszélt egységes nyelvet, még csak ugyanazt a román nyelvet sem, hanem különböző román nyelvváltozatokat. Elfogadva Tálos Endre nézetét, fontos megjegyezni, hogy a beás nem egy beszélt óromán nyelv, valójában nem archaikus, mert nem régebbi más román nyelvjárásoknál. Az a beás nyelv, amiből ma nyelvvizsgát lehet tenni, ún. tervezett nyelv, amely a standard irodalmi nyelv megteremtésével született, s amelyet az eredetileg román nyelvjárásokat beszélőknek is meg kell tanulniuk. A tudományos nyelvtervezés és nyelvi felosztás sincs összhangban a hétköznapi valósággal. A beásnak tartott cigányoknak nincs egységes nyelvi tudata, láttuk pl., hogy Oláh Jánosnak eszébe sem jutott azt mondani, hogy ő és a közössége beásul beszélnének, határozottan megfogalmazta, hogy román nyelvűek. Hasonlóan gondolkodnak önmagukról a teknővájók, illetve a román cigányok más helyeken is. Ezeknek a problémáknak a részletesebb tárgyalására nem vállalkozom, mert egyfelől a nyelvtudomány körébe tartoznak, másfelől az identitásépítéshez

és az etnikai reprezentációhoz kapcsolódnak, amiben kétségkívül mutatkozik egy sajátos múltkép, de az nem történelem.

I. 2. KANALASOK ÉS TEKNŐSÖK A TÖRTÉNETI FORRÁSOKBAN

Tudományosan igazoltnak azt tekinthetjük, hogy Magyarországon a 14. század óta mutathatók ki cigányok a forrásokban. Arra, hogy primordialiszt vagy strukturalista módon értelmezzük-e azokat, akik cigányként jelennek meg előttünk, azaz egy bevándorlással keletkezett kisebbséget lássunk-e bennük, vagy társadalmi kategóriát, nem keresem a direkt választ, ahogy azt a bevezetésben már elmondtam. A témám problematikájának fogalomtörténetét igyekszem felvázolni, egy másik megközelítést a tudományos irodalom mellé helyezni.

A 15. századtól párhuzamosan fordul elő a 'cigány' és az 'egyiptomi' (vagy a vele azonos ételmű pharaones) az iratokban. Azt, hogy a kettő ugyanazt jelentette, egy 1490-ben keletkezett nagyszebeni forrás bizonyítja: „*egiptys sive czinganis*”. Bár az 'egyiptomi' időnként később is előfordul és népi elbeszélésekben is fennmaradt, a 16. századtól a közigazgatási és jogszolgáltatási iratokban a 'cigány' lett az elterjedtebb (Nagy 2004).

Az első olyan kategória, amely a cigány népesség valamely csoportjára vonatkozik, jelenlegi ismereteink szerint debreceni városi jelgyzőkönyvben fordul elő 1589-90-ben 'magyar cigány' alakban (Rácz 1997). Túl gyakori azonban nem lehetett, mert ebből az időszakból erről az egyetlen előfordulásáról tudunk, a források többségében inkább általánosan a 'cigány' megnevezés olvasható. Az viszont világosan látható, hogy a 17. században

jelennek meg az első olyan romániai és magyarországi források, amelyekben már elkülöníthetők a ma ismert csoportokra vonatkozó adatok, bár nem minden esetben.

Az oláh cigány csoportnév jelenleg ismert legkorábbi előfordulása 1666-ból való 'Oláh Tzigány' alakban. A felső-magyarországi hitvitában (1663-1672) keletkezett Pósa házi János: *A' három kérdésre- való summás választételnek egy arra lött alkalmatlan felelettel való nagyob megerössödese es azon feleletnek megrázogatása* (Patak, 1666) c. munkájában olvasható: „...a szem-fény vesztő Oláh Tzigányoknak nem sok hitelek vagyon magyar Országban” (Garadnai, 2014).

Nem evidens, hogy az oláh cigányokon ugyanolyan cigányokat értsünk, mint akiket ma a szakirodalomban a romani anyanyelvű oláh cigányokon értünk. A 17. századtól egészen a 20. század derekáig az oláh cigány egyaránt jelenthette a ma beásnak és oláh cigánynak nevezett cigányok elődeit. Nem minden esetben dönthető el, hogy melyikről van szó, csak ha a csoportnév mellett szerepel valamely megkülönböztető sajátosság is.

A sárospataki váruadalom 1693. július 13-án kelt összeírásában a város lakóinak leírásában a 49. oldalon¹⁵ külön sorolják fel a „Pataki Czigányok”-at két csoportban. Az első csoportban a „Czigányok”-at, 18 családfőt. A második csoportban az „Oláh Czigányok”-at, 5 családfőt. Utóbbiak nevei: Buna, Hampó, másik Hampó, Purczi, Duna. A mesterségükről, a városban betöltött szerepükről az összeírás nem tartalmaz adatokat. A nevek alapján arra gondolhatunk, hogy olyan oláh cigányokról van szó, akiket ma annak nevezünk, de teljesen biztosak nem lehetünk ebben.

¹⁵ Országos Levéltár (MOL). UetC, fasc. 41. no. 22.

A magyarországi latin nyelvű iratokban a 18. század második harmadában találkozunk egyre gyakrabban a *zingari valachi* elnevezéssel, amelynek jelentése oláh cigány, ám eredetileg a mai szakirodalomban oláh és beás cigányként ismert csoportokat is jelentette. Pest vármegye 1742. évi statútumában is szerepel ez a kifejezés, de a szövegből nem állapítható meg, hogy közelebről mely ma ismert csoportról van szó. 1750-ben Szabolcs vármegye is rendelkezett a *zingari valachi* névvel illetett cigányokról, de itt sem határozható be, hogy a mai csoportosítás szerinti beásokról, vagy oláh cigányokról van-e szó. Két évvel az erdélyi román parasztmozgalom leverése után, 1761-ben a helytartótanács arra szólította fel a törvényhatóságokat, hogy a *Valachi Zingari* Erdélyből való beszivárgását akadályozzák meg, Magyarországra történő vándorlásuknak már Erdély határainál elejét kell venni. Itt már gondolhatunk arra, hogy az intézkedés a beások elődeire (is) vonatkozik, mert ekkortájt kezdenek egyre gyakrabban szerepelni a dél-dunántúli forrásokban és látni fogjuk, hogy ott a *zingari valachi* rájuk is vonatkozott (Nagy, 1998).

A 2014-2015-ben végzett erdélyi kutatásaim egyik fontos tapasztalata, hogy az ottani, cigányokra vonatkozó levéltári forrásokban nem fordul elő az oláh cigány csoportnév, vagy az annak megfelelő latin *zingari valachi*. Az erdélyi forrásokban azokat a cigányokat, akiket mai fogalmaink szerint „beás”-nak tarthatunk, kanalasnak nevezték, románul *lingurárnak*, németül *Löfflerzigeunernek*. Kanalas mesterségüket a latin iratokban *cochleariusnak*, de a „kanalas” cigánynak lehetett más mestersége is, illetve nem feltétlenül sorolták csoportkategóriába.

A jelenleg ismert legkorábbi olyan adatunk, amely más foglalkozású (vasműves, rézműves, rostacsináló, ollócsináló, hegedűs) cigányoktól elhatárolva említi „kalanos” cigányt, a

belényesi uradalom urbáriumából való 1704. júliusából.¹⁶ A 108 cigány családfőből azonban csak egyetlen személy volt kanalas, Kozák János. A Kozák román eredetű név, a mai magyarországi cigány népeességben leginkább oláh cigányok között fordul elő. Román vezetéknéve volt a két rostacsináló cigánynak is, Petruskó Mihály és Konsztandin Raduly.

Az erdélyi cigányokról külön fejezetben is írok majd, az említett adatoknak a fogalomtörténet szempontjából fontos tanulsága egyrészt, hogy a 18. század elejére beszélhetünk a beásokra jellemző foglalkozási kategóriával megkülönböztetett cigányokról. Néhány évtized múlva megjelentek a beások ma ismert jellegzetes nevei is. Pl. aranyosszéki boszorkányperben 1735-ben Kalanos Borbara, Basarad Miklós felesége volt a vádlott (Kiss–Pál 2002). Másrészt, a csoportkategóriákban az erdélyi és magyarországi forrásokban feltűnő különbözőség mutatható ki. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a foglalkozási kategóriák mögött nem húzódott következetes, szabályos csoportelkülönülés és a fogalmak használata sem volt az.

Az oláh cigánynak (zingari valachi) nevezett csoportokat foglalkozási sajátosságok alapján különböztették meg. Azokat, akiket ma beásként ismerünk, teknővájóknak nevezték; azokat pedig, akiket ma oláh cigánynak mondunk, kolompárnak. A kolompár kifejezés minden olyan oláh cigány alcsoportra vonatkozott, amelyikben a férfiak domináns tevékenysége valamilyen fémművesség volt. Olyasfajta megkülönböztetés, mint amelyet ma Erdős Kamill nyomán az oláh cigányokra alkalmazunk, nem létezett, illetve a forrásokban nem jelenik meg.

¹⁶ MOL. UetC, Registrata 17:8. 85-89. old. „Belényes vidékén lakó és ugyan Belényeshez szolgáló Jobbágy Czigányság conscribáltatott ez alább megírt mód szerint”

A kolompár kifejezés használatához néhány külön megjegyzést kell fűznöm. A hazai szakirodalomban a 'kolompár'-t a valamelyik őstől származó oláh cigány nemzetségnevek közé szokták sorolni, szintén Erdős alapján. A történeti adatok ellene szólnak ennek a besorolásnak és magyarázatnak. Nézetem szerint a tudomány által Erdős nyomán oláh cigány nemzetségként számon tartott csoport elődei a 18. században mesterségnévről nyerték Kolompár családneveiket a tényleges rokoni-vérségi kötelékektől függetlenül.

A kolompár/kompolár szó a német clampfer, klempfer, kesselmacher, kuferschmid kifejezésekkel van kapcsolatban, melyeknek jelentése bádogos, üstkészítő, rézműves. A kolompár mesterség már akkor létezett Magyarországon, amikor még nem is éltek itt cigányok (akárcsak a tinkerek Írországban). A kolompár szó már a 16. században előfordul a hazai forrásokban, egy 1642. évi marosvásárhelyi céhszabályzatban is használják a "*kompolárkodnak*" kifejezést (Komáromy, 1911). A kolompár tehát eredetileg a cigányoktól független foglalkozásnév, amit bizonyos fémműves kárpáti cigányokra is alkalmaztak a 16. századtól. Amikor hasonló fémműves tevékenységet folytató külön csoportként az oláh cigányok is megjelentek, őket is kolompárnak nevezték. A kolompárok a 18. század óta főként oláh cigányok, de a kolompárkodás nem az oláh cigányokra jellemző kizárólagosság. A 19. században már főleg oláh cigányokra volt jellemző a kolompárság, de kárpáti, illetve magyar cigányok között is előfordulhatott a mesterség.

A környezettől származó csoportneveket (főként a Dél-Dunántúlon) a cigányok is átvették, és máig megtartották. A beások önmagukat a 19. század elején sokszor, sőt inkább mondták teknővájó oláh cigánynak, a többi beást pedig egyszerűen oláhnak. A Taranyban történt megverettetése miatt

1795-ben Somogy vármegyénél instanciázó Ignácz Tódor pl. egyszerűen „oláh”-ként szerepel, ami mellett még az sincs ott, hogy cigány.¹⁷ 1805-ben a katonának megfogott Ignác Péter ügyében történt szolgabírói vizsgálat.¹⁸ Őt „Tekenyő vájó oláh Czigány”-nak mondják a forrásban, más helyen a rokonait „oláh Czigányok”-nak, a csoportját pedig „Tekenyő vájó Compagnia”-nak. Néhány évvel később, 1819-ben a faluzó tekenyőcsináló cigány csoport vezetőjét „oláh bíró”-nak nevezik (Nagy, 2008).

A ma oláhcigányoknak mondott csoportot kolompárnak nevezték a teknővájók is, ez még napjainkban is gyakori. A beások gyakran nevezik az oláh cigányokat (főleg a lovári alcsoportot) varázlónak is. Különösen a Dél-Dunántúlon a környezet hatására a kolompár szó olyan oláhcigányok körében is megtalálható önnevezésként, akik nem a kolompár alcsoportba tartoznak. Néhány éve egy Pécssett élő lovári fiatalasszonytól hallottam pl., hogy kolompár cigánynak nevezi önmagát.

Egészen a 20. század közepéig a teknővájó cigányokat oláhcigányoknak nevezik a levéltári forrásokban és a sajtóban is. Ezzel párhuzamosan találkozunk olyan forrásokkal, amelyek alapján ismét nem kerülhetjük ki azt a kérdést, hogy a teknővájók etnikai eredete nem azonos más cigányokéval, sőt csoporton belül is felvetődik ennek lehetősége. A szóhasználat azonban gyakran zavaros vagy következetlen, esetleg a napjainkra megrögzült terminológia felől nézve nem értelmezhető. A több évtizedes közigazgatási tapasztalattal rendelkező Lits Gyula főispán, országgyűlési képviselő pl. az 1908-ban megjelent A cigánykérdéshez c. cikkében határozottan abból indul ki, hogy

¹⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (SML). Instantiae 1759 - 1858. (Nagy Lajos által összeszedettek).

¹⁸ SML. Inquisitiones annorum 1785 - 1806 (nem indexeltek).

„Ma Magyarországon három fajta cigány van”. A megtelepedett és „meglehetősen asszimilálódott” cigányokat, a kolompár-cigányokat és az oláh-cigányokat különbözteti meg. Mindháromról külön-külön leírást ad. A teknővájókat „faj” szempontjából nem is tartja cigánynak: „A cigányok másik válfaja a kolompár, vagy teknővájó-cigány. Ezek eredetileg nem is cigányok, hanem slavonita¹⁹ faj, mely itt az országban s különösen a dunántúli vármegyékben él. Megvesznek nagyobb mennyiségű tapolyfát,²⁰ vagy ilyen erdőrészeket, ott hetekre és hónapokra megtelepesznek, a fákat feldolgozzák teknyőnek, kanaloknak és egyéb házi szerszámoknak; ha munkájuk elfogyott, mennek tovább, ahol új szerszámfát találnak. Jóindulatú, szolid munkásnép, bár ezek is sátoroznak, de sem személy-, sem a vagyonbiztonságra nem veszélyesek.” A teknővájók kolompárokkal való azonosítása egyértelmű tévesztés. A további leírásban a „veszedelmes fajta oláh-cigány”-okról van szó, akik kétségtelenül a mai értelemben vett oláh-cigányokat jelentik, a Rafael, Kolompár, Lakatos nemzetségek említése is ezt tanúsítja. Lits tehát kétféle értelemben is használja az oláh-cigány kifejezést, ahogy azzal már a 18. században is találkoztunk.

¹⁹ A Dráva és Száva folyók közötti területen elterülő egykori Szlavónia horvát népessége. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/sz-4A3C0/szlavon-4C95C/> (megtekintés 2019. december 16.)

²⁰ Tapolyfa, azaz topolyafa, általában nyárfa, A Pallas nagylexikona szerint az ültetett nyárfa szlávból jövő neve. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/sz-183B4/topolyafa-19E1A/> (megtekintés 2019. december 16.)

Meglepően színvonalas és differenciált leírást olvashatunk a magyarországi cigányokról egy 1953. október 5-én, a BM Országos Rendőrkapitányságán „házipéldány”-ként készült jelentésben.²¹ Az iratból nem állapítható meg, hogy a cigányok csoportosítását az irat megfogalmazója alakította-e ki, vagy átvette valakitől? Öt csoportba sorolta a cigányokat: 1./ magyar, vagy zenész cigányok; 2./ erdei, vagy oláh cigányok; 3./ erdélyi cigányok; 4./ közsörös, vagy vend cigányok; 5./ kolompár, vagy szerb cigányok. A második csoportnál ugyan téved, amikor valamennyi teknővájó cigányt erdőlakónak gondolja, a nyelvük leírása sem pontos, de szembetűnő, hogy határozottan oláh cigányoknak nevezi őket. Ezt olvashatjuk az iratban: „Erdei, vagy oláh cigányok. Az ország egész területén előfordulnak, rendszerint ott, ahol nagyobb erdők vannak. Erdei kunyhókban élnek és csak ritkábban húzódnak be faluszéli házikóba. Erdei famunkákat végeznek, erdei gyűjtögetést folytatnak és művészien értik a faragást, elsősorban a nyárfa teknő készítést. Csendes, rendkívül igénytelen, lényegében gyűjtögető típusú népréteg. A bűnözésben alig vesz részt. Anyakönyvileg, népművelést tekintve, még problémák vannak velük, bár az utóbbi években gyermekeiket iskoláztatják. A falusi lakosság azért, mert jóindulatú emberek, szereti őket. Minden falunak megvannak a maga cigányai, akikhez ragaszkodik is. Számukat 35-40.000-re becsülöm. Egyhelyben lakók, alig lehet velük találkozni a közéletben. Magyarul jól beszélnek, de anyanyelvük egy erősen romános cigány nyelv.”

Horváth Ferenc rendőrszázados 1955-ben írt cikkében a csoportok számbavételénél külön említi a „bejás vagy teknős

²¹ MOL. BM Országos Rendőrkapitányság IV. osztálya. 716/1953. H. fj.

cigányok”-at. Semmit nem mond arról, hogy információit honnan gyűjtötte. Önmagában érdekes, hogy a bejás csoportnév mégsem lehetett teljesen ismeretlen, de ő is csak erdei teknővájókat lát ebben a csoportban, abban pedig határozottan téved, amikor ezt látja a „legnépesebb réteg”-nek.

A további források elemzését az erdélyi és dél-dunántúli beások történeténél végzem majd el. Az itt megismert, tudományosnak nem tekinthető, közigazgatási szereplők által létrehozott néhány szöveg alapján ismét meg kell állapítanunk, hogy a csoportok azonosítása, besorolása döntően életmód és foglalkozás, kisebb részben nyelv alapján történt. Csoportként a mai fogalmaink szerint beásoknak számítók közül azokat a teknővájókat határozták meg, akik vándoriparosként vagy erdei telepen éltek. A falvak népességébe integrálódó, életmódot és foglalkozást váltó beásokat nem ismerték fel, ahogy azt Heiczingernél láttuk. Visszautalva az ő leírásához fűzött észrevételeimre és mérlegre téve az eddigieket, ténylegesen egy összetett változási folyamatot látunk, amelyben a társadalmi változásokkal párhuzamosan az identitás kritériumai is változtak. Felvetődik továbbá, hogy ezek a változások etnikai változáshoz vezethettek, de nem csak beás cigányok asszimilációjával, hanem nemcigány emberek teknőscigánnyá válásával is, bármennyire is bizonytalanul ítélni meg mindez. Vagyis, hiába nem domináns célunk a primordializmus és a strukturalizmus közötti válaszkeresés, lépten-nyomon beleütközünk.

I. 3. A KORAI CSOPORTFEJLŐDÉS GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI KÉRDÉSEI

A cigányok történelmének, társadalmi helyzetének és kultúrájának értelmezéséhez evidenciákat kereső elméletek többféleképpen tipizálhatók. Magyarországon a cigányokat az indiai etnogenezissel jellemző elgondolások a legismertebbek, amelyek a cigányokat történelmi diaszpórának tekintik. Az indiai származásnak véleményem szerint egyáltalán nincs akkora történelmi jelentősége, mint ahogy a diskurzusokban és a roma etnikai reprezentációban megjelenik. Valójában nem nyújt magyarázatot a romák jelenbeli helyzetére, de éppen ilyen kontextusban merül fel gyakorta. A már ismertetett szakirodalmi és forrásadatok alapján a beások esetében történelmi eredetüket megoldatlannak, illetve a rendelkezésre álló adatok alapján megoldhatatlannak tartom. Semmiképpen sem gondolom kategorikusan kijelenthetőnek, hogy a beások az indiai bevándorlókból lett cigányok egyik csoportja. Legalább ugyanannyi érv szól amellett, hogy románok vagy részben azok, illetve kultúrájuk alapján inkább balkáni eredetűnek mondhatók.

Szorosabban a Kelet- és Dél-Kelet Európa országában élő, famunkákat végző, román anyanyelvű cigányokról az a domináns elgondolás a szakirodalomban, hogy lényegében a rudárok egységes csoportjának tekinthetők, akik diaszpórában élnek és tájegységenként más-más az elnevezésük. Ezt a teóriát Ion Chelcea (1944) könyve nyomán Kovácsik Katalin (2007) fejtette ki legmarkánsabban, a hazai szakirodalmi előzményeket pedig már megismertük. Hozzá kell tennünk, hogy Chelcea, – M. Block és T. Filipescu mellett – egyike volt azoknak a kutatóknak, akik a beásokban, illetve rudarokban román néptörédeket láttak. Ezzel együtt azonban ők is a szétfejlődés hívei voltak, mely szerint a

rudárok a román fejedelemség területéről terjedtek el. A román szerzők közül újabban Saramandu (1997) is ezt fejtegette (vö. Orsós 2018), aki szerint a beások a 17. század végén és a 18. század elején vándoroltak lakóhelyeikre. Mófdelett örülhetnénk ha ez ennyire egyszerű lenne és ilyen sommás megállapításokkal el lehetne intézni. A továbbiakban látni fogjuk, hogy az elvándorlás kezdetének időpontja még csak-csak rendben lenne, de a migráció jóval összetettebb jelenség. Abban pedig egészen biztosak lehetünk, hogy a mai beások nem közvetlenül, azaz nem elsődleges településsel érkeztek a román fejedelemségek területéről, hanem több köztes tartózkodási hely után.

A szétfejlődés kérdését sem tekintem véglegesen megoldottnak. A famunkás, román anyanyelvű cigányok egységes kulturális csoportként való értelmezhetőségét nem kérdőjelezem meg és az sem kétséges, hogy jellegzetesen elkülöníthetők más csoportoktól. Mégsem mondhatjuk azt, hogy az e csoportba tartozók teljesen egyformák lennének, inkább beszélhetünk róluk úgy, hogy sok mindenben azonosságokat, hasonlóságokat, de jelentős különbségeket is mutatnak. Román nyelvváltozataik, eltérő csoportneveik, valamint némely közösségeik kultúrájának délszlávok jellege nézetem szerint felvetik annak lehetőségét, hogy párhuzamos fejlődéssel jöttek létre, az említett földrajzi terület más-más pontján, részben románokból, magyarokból és délszlávokból, részben cigányok asszimilációjával, részben pedig cigányok és nemcigányok keveredésével. Azt pedig végképp nem értem, miért írja le több szerző is endogám csoportként a beásokat. Voltak olyan közösségeik, amelyeket valóban endogámia jellemezett, de olyanok is, amelyek kívülről is házasodtak. Összességében nem beszélhetünk valamennyi beásról egységes endogám csoportként.

Történeti szempontból a legfontosabb probléma, hogy a 18. század előtti csoportfejlődésről nem rendelkezünk kellő ismeretekkel. A beások csoporttá válásának, migrációjának és mesterségei kialakulásának 16-17. században gyökerező folyamatai nem tisztázottak. Ha fenntartjuk a párhuzamos fejlődés lehetőségét, akkor különösen fontos lenne a beásoknak a rudárokhoz való viszonyát, illetve ennek balkáni és kárpát-medencei összefüggéseit pontosítani. A történeti forrásokból ugyanis a 18. század előtt nem mutatható ki egységes „rudár” csoport létezése. A rudár diaszpóra és a szétfejlődés teóriája azon az elgondoláson alapul, hogy a román fejedelemségek területén létezett, állami tulajdonban volt aurari csoport alakult át rudárokká foglalkozásváltással. A váltás oka pedig, hogy az aranymosási lehetőségek megszűnésével át kellett térni más tevékenységre. Némelyek ennek alapján a 18. század végére, mások a 19. század közepére teszik a rudár csoport kialakulását. Viorel Achim (2001) némi árnyalással hozzáteszi a teóriához, hogy a rudár szó már korábban is előfordul, de a 19. századtól „ez az „egyetlen e kategória számára”.

Landauer Attila (2009) már felfigyelt az említett elmélet hiányosságaira és ellentmondásaira és össze is foglalta az érveit. Egyetértve az ő és az általa hivatkozott Tálos Endre elgondolásaival, néhány további megfontolást vetnék fel. A rudárokról született, fentebb vázlatosan bemutatott elméletekben is jellegzetesen megmutatkoznak az ún. cigánykutatás és a cigányokról való történeti gondolkodás tipikusnak mondható módszertani problémái. A jelenbeli tapasztalatokat vetítik vissza, sok részkérdésben előfeltevésekre támaszkodnak, a hiányzó ismereteket a mindenáron való magyarázat érdekében erőltetett következtetésekkel, feltételezésekkel pótolják. A román szerzőknél sajátosnak mondható forráskezelésről és a

kérdésselvetések beszűkített nemzeti látószögéről is beszélhetünk. A legnagyobb probléma pedig, hogy a teóriák megfogalmazói bizonyos forrásokat, sőt forráscsoportokat figyelembe sem vettek. Ebből adódik az, hogy a valóság egy részére érvényes megfigyeléseket a valóság teljességére érvényesnek tekintenek és részigazságokat fogalmaznak meg, mivel nem többváltozós, hanem monokauzális magyarázatot akarnak megfogalmazni. Achimnak pl. fontos az a felvetése, ami a foglalkozásváltásra vonatkozik, az is reális, hogy a rudárok (beások) egy része mosott aranyat, de ez nem érvényes az adott csoport tagjaira teljeskörűen.

A cigányok magyarországi megjelenéséről és a migráció jellegéről a szakirodalomban a hármas hullámtéória terjedt el. Ennek lényege, hogy a cigányok három nagy hullámban érkeztek Magyarország területére, a 15-16. században, a 18. század elején a török kiűzését követően, valamint a 19. század derekától az első világháborúig terjedő időszakban. Az Adriano Colocchitól és más tizenkilencedik századi szerzőktől átöröklődött elképzelések két szempontból is megtévesztőek:

1./ Pontatlan kronológiát adnak és azt a látszatot keltik, mintha az említett három időszak között nem lett volna a Kárpát-medencében cigány migráció.

2./ Tévesen ítélik meg a migráció jellegét és csoportspecifikumait.

A Balkán és a Kárpát-medence, s ezen belül a román fejedelemségek és Erdély között a 14. század végétől a 20. századig kimutatható egy folyamatos mobilizáció, melynek keretében többféle csoport húzódott a Kárpát-medencébe. Politikai változások, háborús események, inségek és járványok hatására időnként hullámszerűvé vált ez a mozgás, a cigányok esetében alapvonása a kisebb csoportokban történő, lassú áthúzódás, amelynek elsődleges indikátora a piackövetés és a

megélhetés keresése volt. A megélhetés érdekében történő – egyáltalán nem csak cigányokra jellemző – helyváltoztatásra mondták a 18-19. századi forrásokban, hogy „élelmit keresi”.

Azt, hogy cigány csoportok melyik birodalomhoz, illetve melyik országhoz tartoztak, gyakran befolyásolták a tényleges migrációtól független geopolitikai tényezők is: a 18. században pl. két békekötés következményeként is megtörtént, hogy cigányok (és más csoportok) határváltozás következtében más országba kerültek: az oszmánok elleni felszabadító háborút lezáró pozsareváci béke (1718) és a Habsburg-török háborút lezáró szisztovói béke (1791). Jelentős népességátrendező hatása volt a 18. század második felében Lengyelország háromszori felosztásának is. A 19. században a napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszus (1815), néhány évtizeddel később pedig a „keleti kérdés” dolgában összehívott berlini kongresszus (1878) rendezte át a határokat. A 20. században szintén jelentősek voltak a területi változások, különösen a trianoni békerendszerek (1918–1920) következményeként.

A migrációval kapcsolatos legelterjedtebb téves klisé, hogy az oláh-cigányok és a beások a 19. század második felében, illetve a 19-20. század fordulóján érkeztek Magyarországra. Miként a kárpáti cigányokra a 14-17. század közötti elnyújtott beköltözés a jellemző (amennyiben a hagyományos történeti megközelítést fogadjuk el), az oláh és beás cigányokra a 18-20. század közötti, nem egyszerre, nem egyetlen irányból és nem egyetlen nagy csoportban történt beköltözés, amely szintén a nagyobb léptékű általános demográfiai folyamat részeként zajlott le. Oláh és beás cigány csoportoknak a 19. század második felében és a 20. század elején történt beköltözése egy olyan hosszabb folyamat része volt, amely a 18. század elején kezdődött, s a 20. század közepéig tartott.

A magyarországi cigány csoportok történetének megoldatlan problémája, hogy a tartós együttélés feltételeinek kialakulásának időszakában (14-17. század) milyen csoportfejlődési folyamatok mentek végbe, milyen feltételrendszer és milyen lokális hatások alakították a csoportfejlődést. Mai ismereteink szerint bízást mondhatjuk, hogy a mai magyarországi cigány csoportok karakterét a Balkánon és a Kárpát-medencében lezajlott történeti folyamatok befolyásolták a 14. század óta, nem pedig valamiféle archetipikus, genézisében ősidőkbe homályosuló, változatlan formában továbbélő csoportkarakterről kell beszélünk.

A magyarországi cigány csoportok migrációjának, közösségfejlődésének, ipari üzemformáinak kérdései semmiképpen sem tekinthetők megnyugtatóan tisztázottnak. Az viszont világosan látható, hogy a 17. századtól fokozatosan nő az olyan erdélyi és magyarországi források száma, amelyekben elkülöníthetők a ma ismert csoportokra vonatkozó adatok oly módon és olyan esetlegességekkel, amiket már felvázoltam. A 17. századi általános európai válság hatásai váltottak ki olyan átrendeződéseket Európa régióiban, amelyek a cigányokat is érintették, s amelyek következtében a 18. század első felében már felfedezhetők a ma ismert csoportok elődei a történeti forrásokban.

Erdélyi uradalmi összeírásokban a 17. században bukkan fel a famunka, mint téli kiegészítő tevékenység. A balázsfalvi uradalom 1647. évi urbáriumuma szerint a többi lakoshoz hasonlóan télen a cigányoknak is szőlőkarókat kellett csinálni, minden családban 100 szálát (Makkai, 1954). Azt, hogy ennek a munkának kapcsolata lenne a beásokra jellemző famunkákkal, vagy ezek a cigányok a beások elődeinek lennének tekinthetők, nem lehet igazolni. Az uradalomhoz tartozó Holdvilág helységben 1652-ben, Lorátffy Zsuzsanna javainak

inventáriumában említenek három örökös cigány jobbágyot, egyikük neve Kamnoky, de semmi egyebet nem jegyeztek fel róluk.²²

A 18. század előtről ismert erdélyi és magyarországi forrásokban a teknővájás, valamint a kanál- és orsókészítés sem fordul elő. A konkrétan beásoknál jellegzetes famunka kialakulása azonban valószínűleg nem egyik pillanatról a másikra történt. A „kalanos” tevékenység, amit 1704-ből a belényesi uradalomból megismertünk, olyan 17. századi folyamatok következményeként jöhetett létre, melynek részleteit még nem ismerjük. A fafeldolgozó mesterségek kialakulásában és a *zingari valachi* gyűjtőnév alá tartozó csoportok ezzel szorosan összefüggő kifejlődésében nézetem szerint meghatározó hatása volt a 17. századi gazdasági kihívásoknak. A 17. században a specializálódás következtében több fémműves tevékenység (kapaverés, kaszaverés, stb.) is önálló foglalkozássá vált, s amikor ezek (főként Erdélyben) céhes keretekbe szerveződtek, egyre erőteljesebben kiszorították a piacról a cigány kézműveseket. Amikor a tanult mesterség gyakorlásának lehetősége egy adott térben bezárult, kétféle választ lehetett adni: vándorlással új piacot keresni, vagy új megélhetési módra áttérni. Ezzel létrejött a cigányok magyarországi történetében az a tartósan, napjainkig fennmaradó kényszerhelyzet, amit újra és újra a foglalkozás- és életmódváltás jelent.

A kárpáti cigányok első társadalmasodó válasza a foglalkozásváltási kényszerhelyzetre a zenei pályákra történő

²² MOL, E 156, Urbaria et Conscriptioes, fasc. 88. no. 24. https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/view/hu_mnl_ol_e1_56_a_fasc088_no024/?document=1&pg=10&bbox=259%2C-1018%2C1886%2C-113 (megtekintés 2019. december 15.)

áthúzódás volt. A 17. században indult el, a protestáns etika erős hatására is, az a folyamat, amely a reformkorban a megerősödő társadalmi igényektől indukálva a cigányzene széleskörű elterjedéséhez vezetett. A ma oláh és beás cigányként ismert csoportok pedig olyan kézműves tevékenységekre specializálódtak, amelyeket lehetett a céhes kereteken kívül Lohnwerk üzemformában művelni.²³ A ma oláh-cigányként ismert csoport elődei között már a 17. században elkezdődött, ennek a szöveges (l. a fentebb említett 1693-as sárospataki összeírást) és képi forrásokban²⁴ is nyoma van. A foglalkozásváltást kiváltó folyamatok a beások között is elindulhattak már a 17. században, de miként azt fentebb említettem, csak a 18. században mutatható ki konkrétan. Az bizonyos, hogy a váltási folyamat nem egyszerre és nem egy helyen zajlott le a *zingari valachi* név alatt megjelenő közösségekben. Az oláh cigányok és a beások több egymástól független, szegmentáris közössége élt a 17-18. században a Balkán és a Kárpát-medence különféle helyein, Bulgáriában, Szerbiában és Magyarországon.

A beás közösségek jellegzetes fafeldolgozó mesterségei és családnevei a 18. század közepére már kialakultak. Egyértelműen mai fogalmaink szerint beásnak tekinthető cigányokat találunk az erdélyi uradalmi összírásokban, valamint az erdélyi fiskális cigányok Zsupos Zoltán (1996) által kiadott összeírásaiban az 1740-es évektől. Az 1770-es évek dél-dunántúli összeírásaiban²⁵ a ma ismert családneveikkel találhatók meg a beások, részint erdei

²³ Munkaértékesítő iparúzés. Max Weber kategóriája.

²⁴ Az üstfoltozó oláh-cigány 17. századi ábrázolása 1690 körül keletkezett kéziratos erdélyi viseletkódexben látható.

²⁵ A 18. századi dél-dunántúli összeírásokból a baranyaiak kiadva: Móró Mária Anna (1978). Somogy és Tolna megyei összeírásokat I. Nagy (2011).

teknővájó telepeken élő piackereső kézművesekként, részben a falvakban élő napszámosokként. A falvakban napszámos munkából élő, többnyire már katolikus vallású beások paraszti módon („*more rusticano*”) öltözködtek és gyermekeik nevelésében is hasonultak. A kézműves beások identitásának, csoportkarakterének meghatározó vonása a román jelleg. A románok módjára („*more valachico*”) öltözködtek és görögkeleti vallásúak.

Aranymosó cigányok. Vasárnapi Újság, 1870, 17. oldal
(forrás: Bencsik Gábor: Cigányokról. Magyar Mercurius, Budapest, 2008;146)

II. CIGÁNYOK ERDÉLYBEN A 18. SZÁZADBAN

A magyarországi cigányok története, s ezen belül a beások története nem érhető meg az erdélyi források feldolgozása nélkül. Erdély egyrészt kivételes színtere a cigányok történetének, másrészt kulcsfontosságú a Balkán és a Kárpát-medence közötti migráció követésében. E fontossághoz mérten az erdélyi cigányok története alig feldolgozott. Szerencsésebbek vagyunk a forráskiadás terén. Az itteni cigányok két jelentős csoportjának 1746-1783 közötti összeírásait és egyéb iratait színvonalas kiadványban tette közzé Zsupos Zoltán (1996.). Az összeírásoknak a beások korai történetével összefüggő néhány aspektusát Landauer Attila (2009) már vizsgálta. A két csoport: a taxás fiskális és az aranymosó cigányok, akik mindnyájan a kincstár joghatósága alá tartoztak, s a 18. század végén az erdélyi cigány népesség mintegy negyedét tették ki. Beásnak tekinthető cigányokat a fiskális és más cigányok között is találunk. Az, hogy a beások mekkora hányada lehetett fiskális és más jogállású cigány, nem volt megállapítható.

II. 1. TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI KUTATÁSOK

Az Erdély 18. századi népességére irányuló kutatások homlokterében a népesség növekedésének az etnikai arányok változásával való összefüggései állnak, aminek fontos része a migráció, főként a román népesség beköltözésének vizsgálata. Többen is felhívták rá a figyelmet és elemezték a demográfiai kutatásokra nehezedő ideológiai befolyásokat. A történészek és a történeti demográfusok eltérő véleményen vannak az erdélyi

népesség 18. századi változásairól. Különösen a románok beköltözésének kronológiájában, ütemében és nagyságrendjében vannak viták. A cigányok a szakirodalomban mellékesen kerülnek szóba. Az erdélyi népesség történeti demográfiai forrásainak feltárásakor és kiadásakor pl. a cigányokra a kötet összeállítói nem fordítottak külön figyelmet. Ennek elsősorban módszertani okai voltak. Némely népszerűírások és felekezeti összeírások tartalmaznak ugyan adatokat cigányokról, de a cigány népeiségre vonatkozó, egyedi forrástípust képező cigányösszeírásokat külön kellene feltárni és feldolgozni. A cigány népesség egészéről csak ezekből nyerhetünk képet. Az adóösszeírások és az 1785-ös úrbéri összeírás cigányokra vonatkozó adatainak kigyűjtése és feldolgozása is speciális feladatot jelentene, de ezekben csak a cigányok azon része jelenik meg, akik beletartoztak azokba a társadalmi kategóriákba, amelyekről ezeknek a forrásoknak a keletkezésekor adatokat akartak felvenni.

Azok a nagy forrásfeltáró- és forráskiadó vállalkozások, amelyek a nem cigány népesség esetében Nyárády Károly (1987), Miskolczi Ambrus és Varga E. Árpád (2013) révén megtörtént, a cigányok esetében még előttünk állnak. Különösen keveset tudunk a 18. század első feléről, mert az akkori (pl. 1703. évi, 1721-22. évi) nagy összeírásokban a cigányok nincsenek külön kimutatva. Egyáltalán semmit sem tudunk arról, hogy ennek az időszaknak a járványai hogyan és mennyire érinthették a cigány népességet (Pál-Antal 2010, Csáki 2011). Pál-Antal Sándor (2012) szerint a 18. század közepétől vannak szórványos adatok. Bizonyosra veszi, hogy jelen volt cigány népesség Erdélyben, illetve a Székelyföldön, de szerinte nagyobb részük nem volt letelepedett, ezért nem vették őket nyilvántartásba. Ezt nyitott kérdésként kell kezelnünk, Fogaras példáján hozzáfűzhetjük,

hogy mindenképpen úrbéri összeírásokat kellene még kutatni, másrészt számolnunk kell azzal, hogy az összeírásokból kimaradt nem adózó vagyontalanok között lehettek cigányok, akik nem vándoroltak.

Veres Valér (2002) szerint a 18. században nem volt akkora jelentősége az etnikai arányoknak, mint a 19-20. században. Az összeírásoknál nem tartották fontosnak az etnikai hovatartozást és az anyanyelvet, hiszen sok esetben egészen más célból készültek, pl. adóképeség megállapítása, stb. Ehhez a megállapításhoz saját kutatásom alapján azt a felvetést kell fűznöm, hogy a 18. századi cigány népesség nézetem szerint nem kutatható tisztán etnikai kontextusban, számolnunk kell a strukturális meghatározottságokkal is, ezen a téren viszont gyakorlatilag nem történtek kutatások.

Mind az etnikai, mind a strukturális szempontból lényeges, ám eddig szintén nem érintett probléma, hogy a cigány népesség mozgásai, változásai összefüggésbe hozhatók-e a románok arányának változásával, valamint migrációjának irányjaival. Erre vonatkozólag a legalaposabb elemzést a románok háromszéki betelepülése vizsgálatának „oldalvizén” Pál Judit (1991) végezte. Több fontos módszertani megfontolásra is felhívja a figyelmet: a névelemzés önmagában ingoványos és bizonytalan; a cigányok szerinte délről, Havasalföldön keresztül vándoroltak Erdélybe, neveik is román hangzásúak, „ha nincs külön feltüntetve, hogy cigányokról van szó, akkor nehéz vagy éppen lehetetlen különválasztásuk”. Az oroszok és a bolgárok esetében ugyanez a helyzet.

A migráció a 17-18. században folyamatos volt, nem etnikumhoz kötött, erős volt a fluktuáció és a háborúk miatti veszteségek. A beköltözés 17. századi periódusainak elemzésénél Pál Judit úgy véli, hogy az ekkor főleg Moldvából érkező „külső

jobbágyok” között lehettek cigányok. Külön nem tér ki rá a cigányokkal kapcsolatban, de a migráció 17. század óta jellemző szabályozásánál felvetett észrevételei a továbbiakban fontos szempontok lehetnek a cigányok erdélyi beköltözésének alaposabb vizsgálatához: a cigányok migrációjában milyen szerepe lehetett az oltalomkeresésnek, az elszegényedésnek, a büntetés előli menekülésnek; Erdélyben pedig milyen integrációs utak kínálóztak számukra. Ahogy a 17-18. század fordulóján az alávetett rétegek arányának növekedése összefüggött a románok bevándorlásával, ugyanúgy számolhatunk hasonlóval a cigányoknál. Minderről jelenleg szilánkos képünk van.

A 18. század első felében gyakran említik a források a különféle, Havasalföldről és Moldvából bevándorolt, hegyekben élő „kóborló”-kat. Zömük nem cigány, de lehetnek közöttük cigányok is, Illyefalva falusi részében pl. 1750-ben a „kóborlók” mind cigányok voltak. Külön probléma, hogy a családnevek még a 18. században sem állandósultak, különösen az alávetett, marginális társadalmi kategóriáknál. Erdélyben új jelenség a 18. században a telepítés, ez általánosságban sincs kellően feldolgozva, a cigányok esetében pedig egyáltalán nincs. Részben azt kellene további kutatások során vizsgálni, hogy a cigányok befogadásának milyen speciális feltételei voltak, másrészt, hogy pl. az erdőirtás és az erdővédelem miként befolyásolta a letelepedési lehetőségeket, utóbbi a beások elődeinél különösen fontos.

Erdély 18. századi teljes cigány népességére az 1760-as évektől vannak statisztikai adataink. A szakirodalomban a korabeli statisztikusokra támaszkodnak többen is, az ő adataikat rendszerezik és azok alapján végeznek számításokat. Leginkább Nyárády R. Károly (1987) és Veres Valér (2002) foglalkozott a témával. Miskolczy Ambrus (2013) nem törekedett a cigány

népesség adatainak szisztematikus feltárására, fontos azonban figyelniük a Nyárády forrásaival szemben felvetett kritikájára: a „népességszámok egymás mellé helyezése nagyon tanulságos”, de egyrészt nem tudjuk mi alapján születtek ezek a számok, másrészt a valóságos folyamatokra igen korlátozottan vonhatunk le belőlük következtetéseket.

Nyárády az 1733., 1750. és 1761. évi ún. „román összeírások”, illetve az arra vonatkozó szakirodalom kritikájának kapcsán ír külön a cigányokról, kitekintéssel a 19. századra is. Utal Nicolae Togan (1896) munkájára, aki az 1733-as összeírás adatainál néhány helységben külön feltünteti a *Zingari* kategóriát. Nagyszében szuburbiumában pl. 80, Disznód községben pedig 12 cigány család élt Togan közlése szerint. Összesen azonban a cigány családok száma nem volt több 200-nál (az 1733-ban összeírtak között). Nyárády későbbi adatok alapján úgy véli, hogy a cigányok jóval többen lehettek. Sajnos azoknak a szerzőknek az adatai, akik a korrekcióhoz támpontot adnak, semmivel sem ellenőrizhetőbbek és megbízhatóbbak, mint Togané. Ballmann (1801), Gottschling (1781) és Preiss (1772?)²⁶ alapján Nyárády egy táblázatot közöl 1766-ra, az erdélyi népesség vallási alapon becsült etnikai megoszlásáról. Ebben az évben 40 ezer cigány lett volna Erdélyben, a népesség 4 %-a.

Marienburg (1813) szerint 1772-ben a cigány családok száma 7718, melynek fele lett volna vándorcigány (Zeltbewohner). Marienburg már maga is bizonytalannak tartotta a számokat és feltette a kérdést: ugyan ki tudná megszámlálni ezeket, mármint a vándorcigányokat. Leonhard (1818) és Benigni (1837) alapján a cigány népesség 1786-ban 60 ezer, ezúttal is 4 %. Ugyanekkor Sölner (1816) szerint csak 12370, ami 0,7 %. Sölnernél, illetve

²⁶ Preis adatai kiadva Sassu, 1940.

adatainak értelmezésénél nyilvánvaló tévesztés történt, ez a szám reálisan a családok számához közeli és nem a teljes cigány népességéhez. Az alább tárgyalandó guberniumi összeírás összesítése szerint 12686 volt a cigány családok száma, a fiskális cigányok nélkül. Lebrecht (1804) szerint 1794-ben sem volt sokkal több cigány, mint 1786-ban, 62135 fő, Erdély népességének 4,3 %-a.

Ballmann volt az, aki 1801-ben megjelent statisztikai munkájában úgy gondolta, hogy a cigányokat rendszerint hozzászámítják a románokhoz, akikhez vallásilag is tartoznak. A románok és cigányok kb. 1/5 részét tartotta görögkatolikusnak, az összes többi románt és cigányt pedig ortodoxnak. Hasonló állásponton volt Bielz is 1858-ban (az Erdélyben élő cigányok számát 79000 főre tette), aki még nyelvileg is összetartozónak tartotta a románokat és a cigányokat²⁷: „*Die sprechen mehr die walachische als ihre eigene Nationalsprache ...*” Az 1850-es népszámlálásról kiadott hivatalos szövegben is az állt, hogy a cigányok leginkább a román nyelvet beszélik.²⁸

Nyárády elfogadja az említett szerzők véleményét és úgy gondolja, hogy a 19. század közepéig „a cigányok nemcsak vallásilag, de nyelvileg is a románsághoz csatlakoztak”. Ezt az évszázados havaselvi román-cigány együttélésnek tulajdonítja. Ugyanakkor szerinte etnikailag a cigányok nem vehetők egybe a románokkal, ezért kell az ún. „román összeírások” eredményeiből

²⁷ Bielz műve: <http://mek.oszk.hu/10400/10418/10418.pdf> (megtekintés 2019. december 14.) A német szöveg szerint a cigányok inkább beszélik a román nyelvet, mint saját nemzeti nyelvüket.

²⁸ *Zur Statistik des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. Herausgegeben von der Direction der administrativen Statistik im k.k. Handelsministerium. II. Jrg. I. Heft. Wien 1853.*

levonni a cigányok becsülhető számát és a maradék adja ki a román etnikumot.

Nyárádynál tetten érhetjük a Pál Judit (1991), Faragó Tamás (1998) és Miskolczi Ambrus (2013) által is elemzett ideológiai tehertételeket és módszertani ellentmondásokat. Szükségtelen ezeket a már mondottnál részletesebben megismételni. A cigányokat illetően az ún. cigánykutatásban és a nem cigánykutató szerzők többségének a cigányok múltjáról szóló szövegeiben újra és újra ismétlődő, tipikus ellentmondás nála is: részigazságokat fogalmaz meg és túlzottan általánosító következtetéseket, mert forrásai kétesek és ömagukban, alaposabb levéltári forrásfeltárás hiányában nem alkalmasak messzemenő következtetések levonására. Ez persze nem csökkenti alapvető érdemeit, hogy neki köszönhetően támpontjaink vannak az erdélyi népesség nagyságáról és összetételéről.

Veres Valér (2002) is vizsgálta ugyanazokat az adatokat, mint Nyárády (1987). Szerinte 1766-ban olyan etnikai arányok jellemzőek, mint később az 1850-es népszámlálás etnikai adataiban. 1721 és 1766 között a cigányok és zsidók „bevándorlással” is történt gyarapodását feltételezi. A 18. század végére pedig az 1830-1848 közötti időszakra vonatkozó számításokhoz hasonló állapotot. A cigány népesség növekedését lényegében a románokéval azonosnak tekinti. Nyárádyval sok rész kérdésben megegyezve, a cigányoknál a románokéra jellemző demográfiai magatartást feltételez. Nyárády Károlynak a 18. század első harmadára vonatkozó számításait bírálva azonban felveti, hogy „a cigányok száma sem volt elhanyagolható, és a többi görög vallású kisebbség is számba jön”. Feltétlenül egyetértek azzal, hogy számolni kell nem elhanyagolható cigány népességgel, lokális viszonylatban ezt bizonyítja az 1726-os

fogarasi urbárium is. A görög vallás kapcsán tennem kell néhány észrevételt, ami kiegészíti a mondottakat.

A 18. századi cigány népesség meghatározására semmiképpen sem elegendő eljárás, hogy a görögkeleti népesség számából kivonjuk a románok számát és így megkapjuk a cigányokét. Egyfelől realitás, hogy nem tekinthető minden görögkeleti románnak, mert ebben a felekezetben lehetnek cigányok is, illetve mások is. Másfelől a kutatásaim alapján Pál-Antal Sándornak (2004) kell feltétlenül igazat adnom, hogy a cigányok nem tekinthetők általánosan görög vallásúaknak. A marosszéki kanalasoknál láthatjuk majd, hogy római katolikusok is voltak közöttük. Miskolczy Ambrus (2013) arra hívja fel a figyelmet, hogy az 1780-as években a Szilágyságban meglepően sok volt a cigányok között a református. Beszterce külvárosában pedig a cigányok „a három törvényes felekezet között oszlottak meg”. A cigányok több vallás közötti megoszlásának példaként említi Közép-Szolnok vármegye 1787. évi összeírását.

Az erdélyi cigányok nyevi állapotáról az eddigi kutatások során mindössze két történeti statisztikai forrás került elő, melyek az 1785. évi népszámlálás, illetve annak 1786-87. évi revíziója során készültek. Besztercén egy magisztrátusi jelentés alapján állította össze Miskolczy Ambrus az alábbi táblázatot (Miskolczy 2013:165.):

	Evangélikus		Római katolikus		Református		Görög katolikus	Összes
	német nyelvű	cigány nyelvű	német nyelvű	cigány nyelvű	német nyelvű	cigány nyelvű	román nyelvű	
1785	2973	23	252	63	87	27	1132	4566
1786	2898	22	256	67	83	27	1082	4434

Miskolczi Ambrus megállapította, hogy a besztercei adatok pontosak, mert az 1785-ös végösszeg megegyezik a népszámlálásban megadott jogi népesség összegével. Az 1781. évi guberniumi cigányösszeírás²⁹ szerint Besztercén és vidékén 211 cigány család élt, 864 lélek. A családokból 147 letelepült, 64 vándorló. 163 volt jobbágy és 48 zsellér. Sajnos Besztercéről a családonkénti adatfelvétel nincs meg, csak az összesítés, így nem állapítható meg, hogy pontosan milyen cigányok éltek a városban és környékén. Szembetűnő, hogy a görögkatolikusok között nem volt cigány nyelvű.

A II. József-kori közigazgatási beosztás szerint értendő Közép-Szolnokban 1787-ben összesen 306 helység volt. A szolnoki kerületben 144, a krasznai kerületben 72, a kővári kerületben 90. Az összeírás járások szerint készült, azon belül a falu neve után a felekezetet mutató rovatok: Romano Catholici, Reformati, Lutherani, Graeci Ritus Uniti, Graeci Ritus Disuniti, Judei. Mindegyik felekezet mellett ott az anyanyelvre utaló rovat: Lingua Nationalis. Az összeírásban a hat felekezetben tízféle anyanyelvet mutattak ki: örmény, cigány (zingarica), magyar, német, orosz, román, szász, szlovák, sváb, zsidó.

Cigány anyanyelvű cigányok tíz településen mutathatók ki. Ebből hat helységben a református felekezeten belül számszerűleg nem választhatók külön a magyarok és cigányok: Hadad, Lele, Magyarbaksa, Menyő, Szilágyszeg, Bogdánd. Egy helységben Hidvégen, a reformátusok és a római katolikusok is magyarok és cigányok voltak, de egyik felekezeten belül sem határozható meg külön a számuk. Három helységből tudható, hogy pontosan hány cigány anyanyelvű cigány élt ott.

²⁹ MOL. F 46. Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Gubernium Transylvanicum (In Politicis). Nro. 1781/2561, 1781/4868.

Oláhnádasdon 3 református, Kispacalon 6 római katolikus, Bádón 2 római katolikus. A kövári kerületben egyáltalán nincsenek cigány anyanyelvű cigányok. A cigány anyanyelvűek nagyobb részben reformátusok, kisebb részben római katolikusok. A görögkeleti románok között cigány anyanyelvű cigányok nem találhatóak. Az 1781-es összeírásból bizonyos, hogy a cigányok többsége – az akkori közigazgatási beosztás szerinti – Közép-Szolnok vármegyében görögkatolikus és görögkeleti vallású volt, nem gondolhatunk másra, minthogy utóbbiak román nyelvűek voltak.

Az 1781-es összeírás főkörmányszéki recapitulatioja (megyéenkénti összesítés) szerint Közép-Szolnokban 447 cigány család élt, 1408 lélek. A családokból 241 letelepült, 206 vándorló, 415 jobbágy, 32 zsellér. Az adatok részletes feldolgozása – más erdélyi vármegyékhez és székekhez hasonlóan – további munkát igényel. Annyit fontos megemlítenünk, hogy a községenkénti, neveket és részletes adatokat tartalmazó adatfelvétel eltér ettől. Ennek oka pedig, hogy az összesítésbe a fiskális cigányokat nem számították be.

A szakirodalmi tanulságokat összegezve, Pál-Antal Sándor (2010, 2012) és Pál Judit (1991) tanulmányai, valamint saját erdélyi levéltári kutatásaim alapján jelenleg úgy ítélem meg, hogy a 18. század első felében Erdélyben nőtt a cigány népesség lélekszáma, s ennek forrása a román fejedelemségek és Erdély közötti migráció volt. A növekedés azonban nem látható a Gubernium alá tartozó cigány össznépességre vonatkozóan, csak néhány uradalomban, illetve lokálisan. Az 1760-as évektől a növekedés mérséklődött, a migráció nem, de fontos odafigyelnünk Veres Valérnak (2002) arra a megállapítására, hogy a migráció nem egyirányú. Az egyik legjelentősebb változás, hogy a 18. század utolsó harmadában nagyobb arányú

lesz az időszaki munkavégzésre a Guberniummal szomszédos vármegyékbe eltávozók száma. Az elvándorlás egyik legfontosabb oka az azonos megélhetési módot, azonos tevékenységeket folytató cigányok relatív túlnépesedése volt, egyéb tényezőkkel együtt ez váltotta ki az „élelemkereső” vándorlást. Miskolczy Ambrus (2013) idézi 1788-ból a népszámlálás revíziójáról készült jelentést, amely a népesség csökkenésére magyarázatot keresve, a cigányokról is tanulságos észrevételt tesz: „A szükség sok családot arra kényszerített, hogy kenyeret és munkát keressen részben Magyarországon és a Bánságban, részben a török fejedelemségekben: Moldvában és Havaselvén, viszont jó években visszatérnek. Más lakosok pedig éppen ebből az okból az összeírás idején távol voltak, közülük a legtöbben jó időben visszatérnek. ... Végül ez a csökkenés még részben azzal is magyarázható, hogy az újparasztok [=cigányok] a felsőbb parancsok ellenére nem akartak megtelepedni, hanem tovább mentek.”

II. 2. CIGÁNYOK A FOGARASI URADALOMBAN

A Kolozsvári Állami Levéltárban³⁰ a fogarasi uradalom 1680-1809 közötti irataiból követhető a 18. századi cigány népesség. Makai (1954) és Prodan (1970-1976) révén az uradalom 17. századi iratai nagy részének kiadása is megtörtént, más iratok pedig elérhetők a hungaricana adatbázisban. A kedvező

³⁰ Kolozsvári Állami Levéltár, Fond 12. Inventar 24. A fogarasi uradalom úrbéri iratai. Az iratok kötetekbe kötve és mikrofilmen is megtalálhatók. Urbáriumok, inventariumok, conscriptiók az uradalom településeiről.

forrásadottságok mellett a fogarasi birtokkomplexum kiválasztása mellett szól az is, hogy a történeti Magyarország területén itt mutatható ki legrégebben cigányok jelenléte. Jelenlegi ismereteink alapján arra a következtetésre juthatunk a kiadott iratokból, hogy Fogarasföldön ugyan a 14. század vége óta találunk cigányokat, a fogarasi uradalomban nem mutatható ki cigányok tartós, folyamatos jelenléte a 18. század előtt. Fontos forráskritikai megfontolás is adódik ebből: ha egy helységben a középkor végén vagy a koraujkor elején említ valamely forrásunk cigányokat, az nem jelenti feltétlenül, hogy attól kezdve megszakítások nélkül számolnunk kell ott cigányokkal. Fogarasföld és Havasalföld között a 17. század első harmada óta folyamatosan jellemző az erős migráció, az urbáriumokban a családfők neve mellett gyakran megjegyezték, hogy „muntjánok”, azaz havasalföldiek. A cigányok is Havasalföldről jöttek és idekerülésüket az Erdély és Havasalföld közötti kétirányú migráció (a szökést is sajátos migrációnak tekintve) részeként értelmezhetjük, de beásokat csak a 18. században találunk közöttük.

Az uradalom alsóporumbáki, fogarasi és kománai provizorátusához közel hatvan helység tartozott, beleértve Fogaras mezővárost, központja a fogarasi vár volt.³¹ Fogarasföldre kétféleképpen kerültek cigányok. Egyfelől maga az

³¹ A helységek felsorolását l. pl. az 1637-es urbáriumban. MOL E. 156. Fasc. 104. No. 46. A birtokok tulajdonlása és igazgatási szerkezete később többször is változott, ennek tárgyalásától eltekintettem.

uradalom fogadott be cigányokat munkaerőigénye szerint, másfelől a Fogarasban élő jobb módú boérok.³²

A 17. század végén és a 18. század derekán készült urbáriumokat összehasonlítva, megállapítható, hogy Alsóporumbákon a cigányok száma jelentősen emelkedett, a 18. század folyamán valószínűleg az uradalom gazdasági fejlődésével párhuzamosan fokozatosan nőtt. Alsóporumbákon, Felsőporumbákon és Szarátán laktak cigányok, famunkából őket azonban nem találunk közöttük, valamennyien kovácsok voltak. A következő két évtizedben nem történt jelentős változás ebben a provizorátusban, az 1787-es urbárium a korábbihoz hasonló állapotot mutat. Sőt, feltehetően elvándorlás történt, mert Alsóporumbákon a cigányok száma nem változott, Felsőporumbákon és Szarátán pedig már nem találjuk ott őket.

Fogaras mezőváros, a vár és a fogarasi provizorátushoz tartozó helységek 1726. évi urbáriumában Nagysingen tartózkodó (commorans) cigányokat írtak össze, összesen 25 családot. Kovácsok, zenészek, vargák voltak közöttük, famunkával foglalkozók nem. A cigányoknál nem esik szó arról, honnan érkeztek ide. A fugitivus román jobbágyokról viszont megtudjuk, hogy a Habsburgok és az Oszmánok között felosztott Havasalföldre szöktek, pontosabban Valachia Turciába (a másik rész Valachia Austria).

Az 1758-ban készült urbárium szerint Fogaras várossal együtt 25 helység tartozott ehhez a provizorátushoz. Az urbárium 160-179. oldalán található a cigányok kimutatása: *Conscriptio Zingarorum Fiscalium ad hocce Dominium Fogaras*. A cigányok

³² A boér sajátos nemesi kategória Fogarasföldön. Erdélynek a Habsburg birodalomhoz csatolását követően a boérok jogállása vitatott volt. L. Szádeczky 1892 és Prodan 1967.

három vajdaság alá (sub vajvodatu) tartoztak. Rajtuk kívül a 693. oldalon említenek még Kopacsel faluban boérok telkein élő három cigányt. Külön írták össze a szökött cigányokat, 11 családot. A három vajdasághoz 94 család tartozott, ezek között azonban nem voltak beásnak tekinthető cigányok. Őket a többiektől külön írták össze. A hét kanalas család vajdája Rádu Lakatos volt. Mindegyikük mestersége cochlearius, azaz kanálkészítő. Családonként 2 ft taxát fizettek az uradalomnak. Forrásunk megmondja róluk, hogy néhány éve jöttek Havasalföldről. Minden családban volt valamilyen jószág, tehén, sertés, ló, ami letelepültséget feltételez. A családfők neve: Sztojka Lingurár, Gyima Miktel, Opra Burulya, Konsztandin Burulya, Dobre Gyinei, Szkirléte Burulya.

Fontos hangsúlyozni, hogy ezekben a forrásokban semmilyen csoportnévvel nem illették a cigányokat. Az 1758-as urbárium előtt vajdaságokról sem beszélnek. Egyszerűen cigányokról, akiknek a foglalkozása sincs mindig feltüntetve. A kanalasoknak az 1750-es évekig ezen a területen az említett források alapján nincs nyoma. Kifejezetten román neveik voltak, de mai fogalmaink szerint ezek alapján nem gondolnánk, hogy beások, erre a mesterségük latin neve, illetve csupán egy esetben a román Lingurár családnév utal. A fogarasi uradalom jobbágysai lettek, feltehetőleg úrbéri szerződéssel, de erre vonatkozólag további kutatásokat kell végezni. Szintén további kutatások szükségesek annak megállapításához, hogy ezek a kanalasok folyamatosan egy helyen tartózkodtak-e, vagy mendikációs (faluzó) életmódot folytattak, azaz a korszakban jellegzetesnek mondható, tavasztól ősziig tartó falujárással gyakorolták-e mesterségüket? Ezt a jobbágyi jogállás és az állandó lakóhely megléte sem zárta ki.

Az 1758-as urbárium összehasonlítható Erdély 1750. évi országos adóösszeírásának cigányokra vonatkozó fogarasi adataival.³³ Ebben Fogarasvidék hat járásának 32 helységében írtak össze cigányokat. Az 1750-es adatok megerősítik, hogy Fogarasföld és Havasalföld között kétirányú volt a migráció, valamint azt is, hogy a cigányok egy része Havasalföldnek a törökök uralma alatt álló területéről jött ide, több cigánynál (és románnál is) bejegyezték, hogy „ex Valachia Turcia oriundus”. Beásokat azonban egyáltalán nem találunk ebben az összeírásban, sőt általában a Gubernium igazgatása alatt álló területről is ez mondható. 1758-ban a kanalascigányok valóban legfeljebb csak néhány éve lehettek Fogarasban. Mivel ebben az időben a Bánságban és Magyarországon is kimutatható a beások jelenléte, az is valószínűnek látszik, hogy a beás közösségek migrációja ekkoriban Olténiából (Havasalföld része) a határörvidéken és a Temesi Bánságon át vezetett, amit korábban is feltételeztünk (vö. Papp Gyula 1982).

Erről az időszakról ismereteink a sátoros taxás fiskális cigányok 1744-1785 közötti összeírásaiból (Zsupos 1996: 65-322.) árnyalható, de területi minták nem különíthetők el belőlük. A fiskális aranymosó cigányokról 1737-ből és 1783-ból maradtak összeírások (Zsupos 1996: 323-367.). Az 1783-asból kimutatható, hogy Fogarasföld 19 helységében 86 aranymosó család tartózkodott. Családnevük román, de a mai magyarországi jellegzetes beás nevek közül csak a Serbán fordul elő közöttük. Valószínű, de közvetlenül nem bizonyítható, hogy kanálcsinálással is foglalkoztak, az 1783-as összeírásban nincsenek adatok sem a mesterségről, sem a vallásról.

³³ MOL F 50. Erdély országos adóösszeírása.

A 18. század közepén a fogarasi uradalom cigányainak egy része Fogaras mezővárosban élt, de a helységek közötti megoszlás, illetve a város cigány népességének akkori száma nem állapítható meg pontosan. Ezt az 1781-es guberniumi összeírás alapján tehetjük meg. Az összeírás helységenkénti, *Tabella Indicans* című összesítője szerint Fogaras városban 69 cigány család élt, négyféle foglalkozást űztek, kanalas nem volt közöttük. A várossal együtt Fogaras vidékén összesen 291 cigány család volt 55 helységben. A lélekszám 608 fő, ami a családok számához képest rendkívül kevés, realisabb lenne az 1000 főt is meghaladó népességszám. 183 család volt görögkatolikus, 105 ortodox, 2 református, 1 római katolikus. A districtus területén a 291 család 14-féle mesterség, illetve megélhetési mód között oszlott meg. 27 családnál az opificiumhoz a „nullum” bejegyzést írták, 3 családnál semmilyen bejegyzés sincs. Kanalas (cochlearius) család 22, négy helységben. A kanalasok aránya az összes családból 7,5 %.

Griden 9 cigány családból 5 kanalas. Mindegyik vagus (vándorló), jobbágy és ortodox vallású. Martin Sinka, Luka Mandátyi, Luka Merisán, Záfi Sinka, Nika Bodor.

Persányban 3-ból 2 kanalas család. Valamennyi vagus, jobbágy és ortodox. Dragomir Brusze és Sztana Iuj³⁴ Sztojka özvegye.

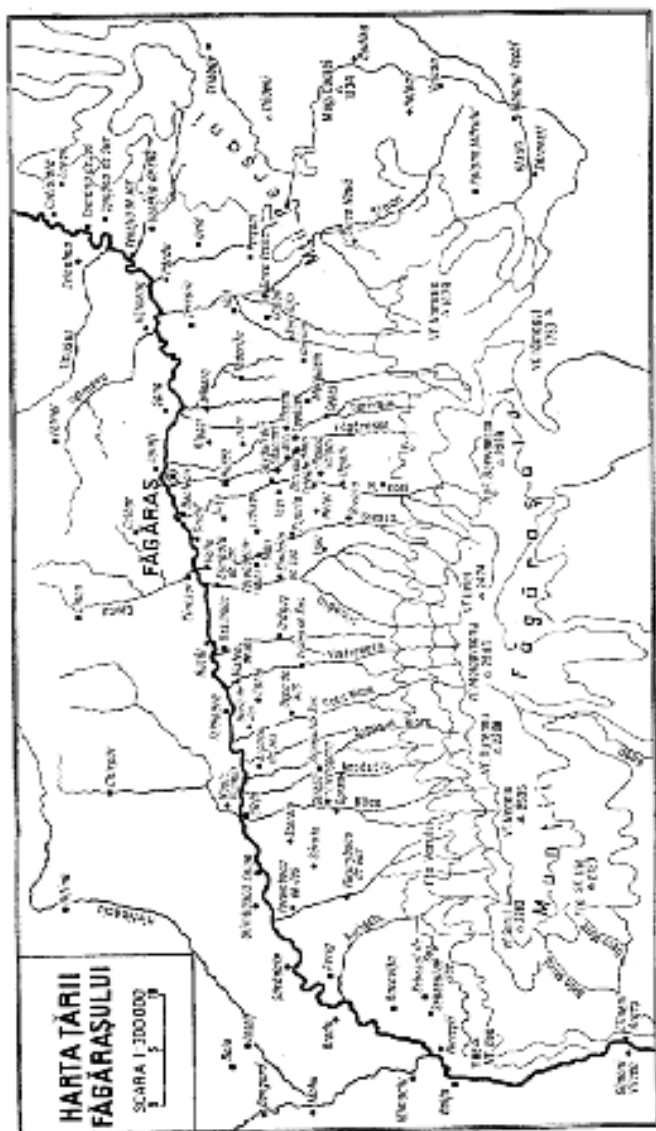
Ohabán 11-ből 7 család kanalas. Itt is mind vagus, jobbágy és ortodox. Serbán Sinka vajda, Sztanku Sinka, Josi Zburtse, Tamása Ráduly, Ráduly Zburtse, Sztána Iuj Sztán özvegye, Serbán Marin.

Ósínkán 10 családból 8 kanalas. Valamennyi vagus, jobbágy és ortodox. Marin Sinka, Szirlatar Burule, Sztán Sinka, Dumitru

³⁴ Román szó, jelentése másképpen, a latin alias megfelelője.

Sinka, Luptze luj Szándru, Opre Sztojka, Radu Dinalu, Istvána luj Dragomir özvegye.

A beások felerősödő migrációja és tartósabb jelenléte mutatható ki az 1781-es adatokból. Fogarasvidéken a nem fiskális kanalas családok jogállásban, életmódban és kulturális jegyekben egységes csoportként értelmezhetők. A fiscus joghatósága alá tartozó cigányoktól határozottan elkülönültek, bár foglalkozásukban, életmódjukban voltak, illetve lehettek hasonlóságok. A jellegzetes különbség, hogy a nem fiskális kanalascigányoknál nyoma sincs aranymosásnak. Nevük és részben vallásuk alapján akár románnak is gondolhatnánk mindkét csoportot.

Forás: Prodan 1970-1976 (az 1. kötet végén oldalszámzás nélkül)

II. 3. CIGÁNYOK MAROSSZÉKBEN

Az erdélyi cigányok történetének már említett, fontos forráscsoportját jelentik az adó- és úrbéri összeírások.³⁵ Az Erdélyi Főkormányzóságban bevezetett új adórendszert követő 1750. évi országos adóösszeírás lokális adatait kutattam Marosvásárhelyen.³⁶ Az adóösszeírásokról fontos elmondanunk, hogy a cigányokra vonatkozóan az első lépésben készült adóalap összeírási ívek nem minden esetben azonosak a Guberniumnak felküldött példányokkal (Pál-Antal 2004). Marosvásárhelyen az 1750-es adóösszeírás 38 helységből maradt meg. Budapesten a Magyar Országos Levéltárban a Gubernium levéltárában Marosvásárhellyel együtt 64 településen találtam cigányokat, 259 családfőt írtak össze.

Mindössze két adat olyan, amiről azt gondolhatjuk, hogy a „beás” cigányok fogalmába sorolható. Gálfalván a 16 családból 1 volt, ahol a családfő, Josephus Petricze mestersége tornarius. Ez bizonyosan esztergályos, nem kizárt, hogy ebben az esetben az orsócsinálást jelenti. Más Petricze nevű cigányok kovácsok, vargák, zenészek és tapasztók. A többi helységben is ezek a cigányok mesterségei. Jónéhányuknál nem jegyezték be opificiumot, vagyis nem értettek semmilyen mesterséghez, ők voltak a legszegényebbek.

A Marosvásárhelyen található iratok szerint Nagyernyén írták össze Kalanyos Czigany Jantsi-t. Az akkor 40 éves férfi az

³⁵ Ezt a forráscsoportot a marosszéki etnikai megoszlás változásának szempontjából feldolgozta Pál-Antal 2004. Jómagam jelen helyen a cigányokra vonatkozó 18. századi adatok részletesebb elemzésére törekszem.

egyedüli cigány ebben a faluban. Commorálisnak mondják Ernyén, azaz ott tartózkodott, de nem volt még állandó lakos. Két kicsi fia közül a 6 éves Janko „nyomorék”. Minden előzetes elgondolásunk ellenére Kalányos János mestersége kovács volt, famunkával az összeírás idején nem foglalkozott. A guberniumi példányban viszont nem találjuk meg, ellenben összeírtak 7 másik családfőt, akik nem beások.

Összességében a marosszéki adatok alapján azt mondhatjuk, hogy a 18. század közepén Erdélynek ebben a részében nem találunk jól körülhatárolható, egyértelmű foglalkozási kategóriákkal társítható cigány etnikai csoportokat és alcsoportokat. A foglalkozások alapján vannak olyan cigányok, akik beleilleszthetők ugyan valamelyik mai kategóriába, de szabályos, elhatárolódó csoporttagolódást nem lehet kimutatni. Inkább egy, a vezetéknevek alapján román és magyar jellegű, rendkívül szegény, rossz körülmények között élő, sajátosan alsóosztály helyzetű cigányságról van szó.

A következő három évtizedben Marosszék cigány népessége sokszorosára növekedett. Az 1781-es guberniumi cigányösszeírás recapitulatioja szerint 848 cigány család élt itt, a lélekszám 2387. A családok közül 645 számított letelepültnek, 203 vándorlónak. 802 családfő volt jobbágy, 46 pedig zsellér. A foglalkozási megoszlást tekintve mindössze 12 cigány volt cochlearius, azaz kanalas. Miközben felerősödött a cigányok Erdélyből Magyarországra történő áthúzódása, Erdélyen belül is látszik bizonyos területeken növekedés és letelepedési folyamat.

³⁶ Marosvásárhelyi Állami Levéltár, Fond 23. Inventar 129. Scaunul Mures, Conscripții fiscale.

A Marosszékbén élő kanalas cigányok az alábbiak:

NÉV	FELESÉG	HELYSÉG	VALLÁS	LETELEPÜLT v. VÁNDORLÓ	JOBBAGY v. ZSELLÉR
Andreas Balha		M.szent- györgy	róm.kat	domiciliatus	jobbagio
Kalános János sen.		Remete	róm.kat	vagus	jobb.
Kalános János jun.		Remete	róm.kat	vag.	jobb.
Ivannes Kalános	Maria Illyés	Andrásfalva	görög- keleti	vag.	jobb.
Ladislaus Kalános	Flora Vonya	Andrásfalva	gör.kel	vag.	jobb.
Nicolaus Kalános	Anna Varga	Andrásfalva	gör.kel	vag.	jobb.
Theodorus Kalános	Maria Vonya	Andrásfalva	gör.kel	vag.	jobb.
Joannes Ganzul	Helena Mihály	Andrásfalva	gör.kel	vag.	jobb.
Joannes Kalános	Maria Kalános	Andrásfalva	gör.kel	vag.	jobb.
Grantso Tamás	Péter Sári	Kibéd	gör.kel	vag.	inquilinus
Michael Gangali		Csókfalva	valachus	vag.	jobb.
Abraham Gangali		Csókfalva	valachus	vag.	jobb.

Némi eltéréssel az 1781-es összeírás alapján is azt mondhatjuk, mint az 1750-esnél. Lényeges különbség, hogy itt már kirajzolódik valamiféle kanalas közösség Andrásfalván. Ugyanakkor ezúttal is találunk olyan cigányokat, akiket

vezetéknevük alapján beásnak tartanánk, de nem a jellegzetes, illetve annak tartott „beás” mesterségeket folytatták. Backamadarason pl. Nyerges György foltozó varga volt, Karácsonyfalván Kalányos József és Kalányos György muzsikusok, Mezőbándon Kalányos Miklós bocskorcsináló.³⁷ Azon kívül, hogy a kanalasok esetleg olyan románok és magyarok, akiknek az etnikai hovatartozása bizonytalan, az a megfontolás is felvetődik, hogy némely kanalas cigányok egyéni, illetve családi úton felhagytak Erdélyben a kanálcsinálással és más megélhetést választottak. Őket nem beás, vagyis nem kanalascigány közösségekben találjuk, hanem másféle cigányok között. Ugyanez figyelhető meg a fiskális cigányok között összeírt, személynév alapján beásnak gondolható némely cigányoknál, akik nem famunkákból éltek, hanem más csoportokra jellemző tevékenységeket választottak.

Valamennyi kanalascigány beletartozott a rendi társadalom hierarchikus rendjébe, ezt mutatja, hogy jobbágyok, illetve 1 fő zsellér. Életmódjuk ugyanakkor speciálisan vándorló, ami nem folyamatos vándorlást jelentett, hanem feltehetően az évszakokhoz alkalmazkodó mendikációs (faluzó) szisztémát, bár ez közvetlenül nem derül ki és arról sincsenek pontos adataink, hogy ez mekkora térben történt és volt-e benne szerepe a vásározásnak. A vallási adatok egyszerre mutatnak alkalmazkodást a helyi népességhez és a kanalascigányok csoportjának belső differenciálódását. A katolikus vallásúaknál

³⁷ Kalányos Miklós-nál az opificium rovatba azt jegyezték be, hogy calcearius. A latin szó sarukészítőt jelent, Erdélyben valószínű, hogy bocskorkészítőt érthetünk rajta.

tartósabb együttélés feltételezhető, az eltérő vallású közösségek más-más időpontban érkezhettek ide.³⁸

Külön figyelmet érdemel az a bejegyzés, amit az összeíró Vadasdnál tett (az adóösszeírásba itt 2 cigányt vettek fel, akik nem kanalasok): „Nota bene. A’ Vadasdi határban találtatott nyoltz bokor kalános Czigány, kik is most Télben itt vagynak de Tavasszal aranyászni mennek, kik is ezek”, majd következik a nyolc, opificiuma szerint auri gaesitur (aranykereső) cigány. Valamennyit vándorlónak és görögkeleti vallásúnak mondják és mindnyájan jobbágyok voltak. Kalános János, Boji György, Litza Puja, Litza Lupuj, Pulpa Nyikula, Bujdosó Faur, Waszili György, Kalános Jankó. A fiskális aranymosó cigányok 1783. évi összeírásában a Vadasdon lévők mások voltak, de Licza Puja és Licza Lupa ott van az Erdőszentgyörgyön összeírtak között. Marosszék 24 helységében 46 aranymosó családot írtak össze. Ez mintegy 200 főnyi népességet jelent, a nem fiskális kanalasokkal együtt 250 főt. Ekkora lehetett megközelítőleg a száma Marosszékben a beásoknak az 1780-as évek elején, megengedve azt a feltevést, hogy az 1783-ban összeírtak ugyanolyanok voltak, mint azok, akikről Vadasdnál említést tettek.

A bejegyzésből nyilvánvaló, hogyha nem is beszélhetünk egy az egyben aranymosó-rudár/beás azonosságról és kontinuitásról, a faeszközök készítése és az aranymosás között mindenképpen van kapcsolat, sőt az évszakok váltakozásához igazodva váltva gyakorolták. Nem zárhatjuk ki azt sem, ha nem is az ide sorolható valamennyi cigány esetében, de egy-egy közösségükben fontos szerepe lehetett idővel az aranymosási lehetőségek

³⁸ A felkezetek megnevezése nem volt egységes. A valachus jelen esetben azonos felkezetet jelent a görög keletivel, az ortodox vallás románok körében jellemző változatára utal.

megszűnésének, az ebből adódó megélhetési nehézségeknek, ami foglalkozás- és életmódváltást indukált.

II. 4. AZ 1781. ÉVI ERDÉLYI CIGÁNYÖSSZEÍRÁS

Abból az időszakból, amikor 1691 és az 1868. XLIII. törvény között Erdély Magyarországtól elválasztva, külön politikai szervezettel és országgyűléssel tartozott a Habsburg Birodalomhoz, jelenleg egyetlen olyan összeírást ismerünk, amelyik kifejezetten azért történt, hogy a Gubernium (Gubernium Transsylvanicum) alá tartozó cigány népeiséget megszámlálják. Pontosabban, remélem, hogy a kutatásaim nyomán ismerni fogjuk, hiszen az Erdély népességéről író szerzők egyike sem említi ezt a conscriptiot, vagyis az eddigi kutatások áramába nem került bele.

A Gubernium 1781. január 18-án rendelte el az összeírást, célja a Bécsből, az erdélyi kancelláriától is inspirált szisztematikus letelepítési politika előkészítése volt,³⁹ amire az elkövetkező években sor is került. Röviddel ezután a cigányok Erdélyből való kiutazását tilalmazó rendeletet hoztak. Az erdélyi kormányzat számára az 1740-es évek óta folyamatosan gondot okoztak azok, akik folytonos ide-oda mozgással kivonták magukat az adózásból. A telepítés cigányokat is érintő problémáját fentebb már érintettem és utaltam rá, hogy nincs róla elegendő ismeretünk. Az 1780-as évek előtről jelenleg csak szórványos adataink vannak erről, pl. Sepsi szék irataiban

³⁹ MOL. F 46. Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Gubernium Transylvanicum (In Politicis). Nro. 1781/2561, 1781/4868. Az összeírás keletkezésére vonatkozó iratok ugyanezek a számokon, az összeírások mellett találhatóak.

fennmaradt egy aláírás és pontos keltezés nélküli utasítás 1767-ből.⁴⁰ Feltehetően valamelyik földesúr instrukciói a tisztartójának, hogy tárgyaljon egy sátoros cigány kompániával és contrcatussal vegye őket a földesúr keze alá. Az állam által kezdeményezett, tervszerű letelepítésről azonban Erdélyben 1781 előtt nem tudunk. Néhány év múlva, 1786-ban már a telepítés eredményeit mérték fel. Szintén Háromszékből maradt fenn az a cigányokról készült összeírás, ami családonként mutatja ki az életmód változását.⁴¹ Ez a forrás olyan nagy terjedelmű és olyan részletes, hogy feldolgozását külön lehet majd elvégezni, néhány mozzanatát említi Albert Ernő (2000).

A guberniumi összeírást a székely és szász székek, a vármegyék és a városok külön-külön hajtották végre. Az általuk végzett összeírások címe:

Tabella De numero Statu Zingarorum in ...

Az oszlopokba rendezett rovatok címe latin, ezek:

Nomina Possessionum

Nomina Patrum Familias Zingarorum

Numerus Animarum Virilis Sexus

Numerus Animarum Faemini Sexus

Opificium quarum exercet

Religio

Utrum Domiciliatus vel Vagus

Utrum Jobagio, Inquilinus vel Libere Conditionis

Si Jobagio, vel Inquilinus cujus?

⁴⁰ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, Fond 8. Inventar 194. Háromszék 1677-1770.

⁴¹ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, Fond 8. Inventar 818. Háromszék 1771-1790.

A Gubernium tudni akarta a cigányok számát és tájékozódni akart, hogy beletartoznak-e a társadalmi hierarchiába, ellenőrizhetők és adóztathatók-e. A fiskális cigányokat nem kellett összeírni, róluk rendelkezésre álltak a Fiscusnál a külön kimutatások. Az összeíró íveket a helyi összeírók nem egységesen töltötték ki. Vegyes a nyelvhasználat (magyar, latin, német), a mesterségeket és a vallásokat latinul és magyarul is eltérő logika szerint nevezték meg. Egyrészt ugyanazt a kategóriát többféleképpen adták meg, akár egyazon járáson belül is. Másrészt nem mindig egyértelmű, hogy a mesterségek következtelen megjelölése differenciáltságot és specializálódást fejez-e ki, vagy az összeírók más-más latin nevét ismerték ugyanannak a mesterségnek. Az összeíró íveken néhol akár helységenként, járásonként és a törvényhatóság egészére is összesítették az adatokat, más esetekben semmilyen összesítés nincs. Azt mondhatjuk, hogy a tabellák eredeti állapotuk szerint, önmagukban nem dolgozhatók fel, a kutatónak kell egységesen értelmezhetővé és feldolgozhatóvá tenni, legfőképpen egységes kategóriák kialakításával.

Szükséges kitérni az opificium rovat adataira. A kategóriák, a szóhasználat következtelenségeit már említettem. A családfők foglalkozására vonatkozó adatokat sem a helyi felvételkor, sem a guberniumi összesítés során nem számolták meg és nem adták össze. Az összeírási ívekből manuálisan számoltam meg az azonos bejegyzések, vagyis az egyes foglalkozások számát. Ezek a bejegyzések sok esetben nem is opificiumok, hanem a megélhetési módra utalnak, pl. mendicus, miserabilis, inhabilis, stb. Gyakori, hogy ebbe a rovatba a „nullus” bejegyzést tették, esetleg nem írtak be semmit. Azok, akiknél ezek a bejegyzések szerepelnek a korabeli erdélyi társadalom munkanélküli és

szociálisan elesett rétegéhez tartoztak, akiknek még alkalmi és időszakos munkából sem került ki az elegendő megélhetése.

A helyi hatóságok által felküldött összeírási íveket a Guberniumnál összesítették. Többféle összesítő tábla is található az iratok között. A *Tabella Indicans Numerum et Statum Zingarorum /exceptis fiscalibus/ in toto Transylvaniae Principatu cum Ima Mensis Marty Anni 1781 reeprtorum* című táblázat a helységek neve (Nomina Locorum) után már csak számadatokat tartalmaz. Megadják helységenként a családfők (Numerus Patrem et Matrem familias) számát, majd azt, hogy a családok közül mennyi letelepült, vándorló, jobbágy és zsellér. Példaként említhetjük Beszterce fentebb ismertetett adatait.

A *Recapitulatio Circulorum* című táblázat egy-egy szék és vármegye adatait összesítetten közli: a családfők és a lelkek számát, valamint a családok megoszlását letelepültség és jogállapot szerint. Ennek példája Közép-Szolnok, melynek adatait már ismerjük. A Recapitulatióban egy sorban adják meg a taxás helyek (*Taxa Localia*)⁴² egyesített adatait, de készült egy külön tabella, amelyben a taxás helyek adatait adják meg ugyanúgy, mint a Recapitulatióban. A taxás helyek: Kolozsvár, Gyulafehérvár, Marosvásárhely, Vízakna, Abrudbánya, Hátszeg, Vajdahunyad, Illyefalva, Kézdivásárhely, Bereck, Székelyudvarhely, Oláhfalva, Erzsébetváros, Szamosújvár.

Az összesítések között található a nagyszebeni magisztrátus által összeállított táblázat, címe: *Tabella Summaria Exhibent numerum, Religionem et Statum Zingarorum, occasione corum*

⁴² Adóáltalányt fizető városok speciális kategóriája Erdélyben. Kikalulásáról l. Borosy András: Az erdélyi fejedelmek fennhatósága alá tartozó mezővárosok.

Conscriptionis die 1a Martii 781 in Circulo Cibiniensi repertorum. Ez a Tabella Indicanshoz hasonlóan helységenként adja meg az adatokat. Abban különbözik, hogy Nagyszében város és Szeben szék unitus és disunitus családjainak számát is tartalmazza, ami azért különös, mert ha csekély számban is, de voltak más felekezethez tartozó cigány családok is.

A helyi közigazgatás által felvett összeírási ívek adatai és a guberniumi összesítések között eltéréseket tapasztalunk a számokban. Ha összesítjük a helyi adatfelvételek családfőkre és családtagokra vonatkozó adatait, néhol az összesítéstől eltérő eredményt kapunk. Ez az eredmény sok helyen rendkívül alacsony lélekszámot ad. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a családtagok számát, különösen a feleségeket, következtetlenül vették fel, illetve több helyen nyilvánvaló, hogy kimaradtak. Egyazon széken vagy vármegyén belül is előfordul, hogy valamely helységnél a férfi családfővel együtt megadják a felesége nevét is, máshol pedig nem. Sőt, az is gyakori, hogy a nem özvegy férfi családfő mellett a családtagokra vonatkozó rovatok üresek, különösen a nőké. Ilyen esetben nem valószínű, hogy a családfőnek ne lett volna felesége. Ezeknek a következtetlenségeknek a kiiktatásához a továbbiakban számításokat kell végezni, ezért ebben a jelen szövegben a családok számával dolgozom.

A Tabella Indicans és a Recapitulatio szerint a családfők összes száma, a Taxa Localia egyesített adataival együtt 12686, a lelkek száma pedig 35539 fő. Ha a két adatot összeadjuk, az eredmény 48225. Ennyi lett volna Erdély megszámlolt cigány népessége a fiskális cigányok nélkül. Ha a családok számát a

<http://hbml.archivportal.hu/data/files/144788628.pdf> (megtekintés 2019. december 17.)

szokásos 4,5-el szorozzuk, a cigány népesség 57 ezer. Ha elfogadnánk azt a becslést, hogy a fiskális cigányok az erdélyi cigányság egynegyedét tették ki, akkor 64-65 ezer fős cigány népesség lehetséges. Ez Leonhard, Benigni és Lebrecht adatához közeli és azt mutatja, hogy másfél évtized alatt 20-25 ezer fős növekedés történt, miközben a cigányok aránya Erdély népességében nem változott számottevően.

Az 1781-es guberniumi felvétellel majdnem egyidejűleg készült egy összeírás a sátoros taxás fiskális cigányokról, amelyben 1227 cigány családfőt írtak össze. A fiskus alá tartozó aranymosók 1781-eshez legközelebbi összeírása 1783-ból való, abban 1686 cigány családfő szerepel. Ez a két adat együtt 2913 fő. Rendkívül bizonytalan, hogy ezt vehetjük-e a családfők számának, vagy ahhoz közelinek. Ha 4,5-el szorozzuk, akkor a fiskális cigányok száma 13 ezerre tehető. Ha ennyi Erdély cigány népességének negyede, akkor 52-53 ezerre tehető a cigányok teljes száma. Ha viszont hozzáadjuk a 48225-höz, akkor 61225-öt kapunk. Az erdélyi cigányság lélekszámát összességében 60 ezer körülire tehetjük, figyelembe véve a vándorlás miatti ingadozást, illetve azt, hogy párhuzamosan folyt a román területekről a be- és visszavándorlás, továbbvándorlás Magyarországra és vissza, valamint egy letelepedési folyamat is.

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a régebbi és újabb szerzők nem ugyanolyan Erdély-fogalmat használtak, az adatok nem ugyanazon területre vonatkoznak. Az újabb szerzők közül pl. Dávid Zoltán (1957) és őt követve Veres Valér (2002) az 1920-as jogállapotot érti Erdélyen, a Királyhágón túli Erdélyt a Partium nélkül. Az 1781-es állapot azonban eltért ettől, a Partium egy része a Guberniumi igazgatás alatt álló Erdélyhez tartozott (Közép-Szolnok, Kraszna, Kővárvidék és Zaránd mintegy

egynegyede), más területek pedig ekkor még nem (temesi, bihari területek).

Arra vonatkozólag, hogy meg tudtak-e számolni minden cigány családot, semmilyen információt nem közölnek forrásaink. A letelepültek magas arányából, illetve abból, hogy a vándorlónak számítók is beletartoztak jobágyként vagy zselléreként a rendi kategóriákba, arra következtetek, hogy feltehetően kis hibával pontosan megszámlálták – mai kifejezéssel élve – az integrálódott cigányokat. Azokat viszont, akik Erdélyben még senkihez sem tartoztak, vagy úton voltak a Habsburg Birodalom más részei felé, megbecsülni sem lehetett. A Dél-Dunántúlnál látni fogjuk, hogy teknőscigányok éppen ebben az időben érkeztek oda. Ha túlzás is volt egykor Marienburg (1813) becslése a vándorcigányok 50 %-os arányára, a megszámlalhatóságot illetően bizonyára nem tévedett. Azt viszont hozzá kell tennünk, hogy az Erdélyen kívülre kerülő cigányok már nem a Gubernium gondja voltak, számára az számított, hogy az Erdélyben élők ne maradjanak ki az adózásból és ne mozogjanak ellenőrizetlenül. Eddigi adataim szerint ezt az 1780-as években el is érték.

A helyi közigazgatásban és a kormányzóságnál keletkezett iratok számadatai különbségének másik oka, hogy az összesítésbe a fiskális cigányok adatait nem számították be, bár több helyen is összeírták őket, annak ellenére, hogy a Gubernium nem kérte. Számunkra viszont különösen fontosak, mert a kanalas cigányok jelentős része fiskális cigány volt. Közép-Szolnok esetében pl. szerencsések vagyunk, mert az összeírók őket is összeírták név szerint. Itteni összeírásuk bizonyítja, hogy kanalas cigányok nem csak kincstári, hanem magánföldesúri jobbágyok is lehettek.

Kanalas (*cochlearius*) cigányokat találtak az összeírók 1781-ben Közép-Szolnok helységei közül Bajomban, Nagypacalon,

Felsőberekszón, Tótfaluban, Apácán, Bábcán, Solymoson, Nyiresen, Vasteleken. Összesen 9 helységben 41 család. Bajomban vasműves cigányokkal, Nagypacalon foltozó varga és fémműves cigányokkal együtt. Foglalkozási és vallási összetételben nincs homogén képlet. Van példa itt is, hogy a famunka és az aranymosás (*aurilotori*) kapcsolódik, és arra is – legalábbis az összeírás szerint -, hogy nem feltétlenül úzik együtt a kettőt. A Felsőszivágyon összeírt aranymosók esetében nem lehetünk biztosak a kettő összetartozásában, Felsőberekszón viszont igen. Bogdándon olyan Kalanos nevű cigányt írtak össze, aki fémműves volt, Haraklányban és Bréden pedig olyanokat, akik nem úztek mesterséget. Vallásilag háromfélék, görögkatolikusok (*unitus, valachus unitus*), reformátusok és görögkeletiek (*graeci ritus*).

A Közép-Szolnokban összeírt kanalasok nem a csoport, hanem a család és az egyén szintjén megjelenő váltási folyamatot mutatnak, valamint sajátos életmódot és etnikai keveredést. A férjek és feleségek neve nem azonos, pl. egyik román a másik magyar. Vannak olyan vezetéknév, amik az ugyanezen időben készült magyarországi összeírásokban még nem találhatók a teknőscigányok között, jóval később jelennek majd meg és ma a ticsánokra jellemzőek: Serbán, Nyerges. Más nevek ma beások között nem jellemzőek, pl. Gábor, Duka. A váltást jelzi, amikor a vezetéknév és keresztnévből az egyik román, a másik magyar.

Magánföldesúri és kincstári jobbágycsoportokat egyaránt találunk közöttük. Egyáltalán nem társadalmon kívüliek, de ez nem jelent feltétlenül letelepültséget. Az összeírásban nem adtak leírást az életmódról, de más források alapján a nem letelepült jobbágyi helyzet itt is az évszakok váltakozásához igazodó mendikációs (faluzó) életmódot jelent. Másként szólva, a vándorláson nem független vándorlást kell értenünk, illetve ha cigányok vándorlók

a kor fogalmai szerint, az egyáltalán nem jelent a társadalmi hierarchiától való különállást.

A név és foglalkozás alapján „beás”-nak tekinthetők a következők:

Név	Feleség	Mesterség	Vallás	Letelepült vagy vándorló	Jobbágy vagy zsellér
BAJOM					
Nyerges János	Kalános Virág	cohlearius	unitus	vagus	jobbágy fiskális
Mihály János özvegy		cochl.	unit.	vag.	nem tudható
Nyerges György	Beza Mária	cochl.	unit.	vag.	nem tudható
NAGYPACAL					
Kalános János	Nyerges Virág	cochl.	unit.	vag.	jobb. Bánffy
Gongolan György	Kalános Virág	cochl.	unit.	vag.	jobb. fiskális
Serbán György	Opre Vaszalina	cochl.	unit.	vag.	jobb. fiskális
Kalános Péter	Gábor Virág	cochl.	unit.	vag.	jobb. Bánffy
Kalános Gergely	Kováts Ilona	cochl.	unit.	vag.	jobb. Bánffy
Kalános György	Kalános Mária	cochl.	unit.	vag.	jobb. Bánffy
Kalános Tódor	Bogdány Mária	cochl.	unit.	vag.	jobb. Bánffy
Kalános Karácsony	Kováts Grina	cochl.	unit.	vag.	jobb. Bánffy
Kalános János	Tógyer Anna	cochl.	unit.	vag.	jobb. Bánffy
Kalános Tódor	Nyerges Virág	cochl.	unit.	vag.	jobb. Bánffy
Nyerges Tódor	Duka Virág	cochl.	unit.	vag.	jobb. Bánffy
Kalános Péter	Hulbura Virág	cochl.	unit.	vag.	jobb. Bánffy

Név	Feleség	Mesterség	Vallás	Letelepült vagy vándorló	Jobbágy vagy zsellér
Serban Serse	Gongolan Mária	cochl.	unit.	vag.	jobb. fiskális
Gongolan István	Vaszil Virág	cochl.	unit.	vag.	jobb. fiskális
Gongolan István	Gábor Mária	cochl.	unit.	vag.	jobb. fiskális
Kalános Simon	Tógyer Virág	cochl.	unit.	vag.	jobb. Bánffy
Gongolan György	Opre Vaszila	cochl.	unit.	vag.	jobb. fiskális
Nyerges Tódor	Duka Mária	cochl.	unit.	vag.	jobb. Bánffy
Duka Demeter	Nyerges Ilona	cochl.	unit.	vag.	jobb. Bánffy
Kalános Mihály	Nyerges Mária	cochl.	unit.	vag.	jobb. Bánffy
János György	Kováts Anna	cochl.	unit.	vag.	jobb. fiskális
FELSŐBEREKSZÓ					
Junbre Ursz	Stefán Mária	cochl.	valach unit	vag.	jobb. fiskális
Lingurar Stefán	Petru Anitza	aurilotor et cohlearius	valach. unit	vag.	jobb. fiskális
Lingurar György	Miron Todora	aurilotor et cochlearius	valach unit	vag.	jobb. fiskális
Aurar Juon	Vaszalia Mária	cochlearius	református	vag.	jobb. fiskális
Lingurar György	Lingurár Mária	cochl.	református	vag.	jobb. fiskális
Aurar Vaszalia	Gudina Juon	cochl.	reforátus	vag.	jobb. fiskális
FELSŐSZIVÁGY					
Junbre Juon	Kriszte Anka	aurilotor	valach unit	vag.	jobb. fiskális

Név	Feleség	Mesterség	Vallás	Letelepült vagy vándorló	Jobbágy vagy zsellér
Junbre Juon jun.	Nasztá Szmitas	aurilotor	valach unit	vag.	jobb. fiskális
TÓTFALU					
Emericus Miron		cochl.	unitus	vag.	jobb. fiskális
APÁCA					
Petrus Redetsin		cohl.	unitus	vag.	jobb. fiskális
BÁBCA					
Joannes Opre		cochl.	unit.	vag.	jobb. fiskális
Nicolaus Boldisár		cochl.	unit.	vag.	jobb. fiskális
Joannes Kanálos		cochl.	unit.	vag.	jobb. fiskális
BOGDÁND					
Kalanos Adam		ferrarius	unitus	vag.	jobb. Wesselényi
SOLYMOS					
Samu Ádám	Gyurka Ilona	cochl.	református	domiciliatu	jobb. Wesselényi
NYIRES					
Kalános Gábor	Kalános Mária	cochl.	graeci ritus	vag.	jobb. Bánffy
Kalános Bumbuj	Fórika Éva	cochl.	graeci r.	vag.	jobb. Bánffy
Csákány Mihály	Fórika Méri	cochl.	graeci r.	vag.	jobb. Bánffy
HARAKLÁNY					
Kalányos Mihály		nullus	református	vag.	jobb. Andrassy

Név	Feleség	Mesterség	Vallás	Letelepült vagy vándorló	Jobbágy vagy zsellér
BRÉD					
Kalános Vaszil		nullus	graeci r.	vag.	jobb. fiskális
VASTELEK					
Kalános János	Tutora Mariska	nullus	unitus	vag.	jobb. fiskális
Kalános György	Gorán Agalka	nullus	unit.	vag.	jobb. fiskális

Összességében Közép-Szolnokban 1781-ben egy vegyes, vallás, foglalkozás és jogállapot tekintetében differenciált cigány népesség élt, erős és domináns román jelleggel. Ezen belül a kanalasok nem alkottak homogén csoportot, a beilleszkedés és az életmód több variánsa figyelhető meg náluk. Miként a lélekszámra és a családszerkezetre, a foglalkozási megoszlásra is további számításokat kell végezni. A kigyűjtött foglalkozásneveket és megélhetési módokat egységes kategóriákba és táblázatba rendezni. A kanalas cigányokat külön kiírtam, a továbbiakban ennek alapján metszeteket mutatok be a kanalas, illetve a „beás” fogalmával kapcsolatba hozható cigányokról.

A Székelyföldön, a már megismert Marosszék mellett, Bardócszék és Aranyosszék kivételével mindenütt éltek kanalas cigányok. Az alábbi lista azt mutatja, mennyi volt a családok száma a Recapitulatio szerint, a másik szám pedig azt, hogy hány kanalas családot számoltam.

Udvarhelyszék: 495 - 5
Háromszék: 503 - 21
Csíkszék: 142 - 20
Marosszék: 848 - 12
Aranyosszék: 114 - 0
Bardócszék: 58 - 0
Miklósvárszék: 67 - 2
Gyergyószék: 92 - 17

Háromszékben Orbaiszék, Kézdiszék és Sepsiszék cigányságát első lépésben külön-külön írták össze. Háromszékben a cigányok vegyes, de meghatározóan székely kulturális környezetben éltek. Református, római katolikus, görögkatolikus és görögkeleti vallásúakat is találunk közöttük. A vezetéknevek nem olyan nagyarányban románok, mint Erdély más részein. Mindhárom székben találunk kanalas cigányokat is. Orbaiszék helységei közül Zágónban 2 családot, Zabolán 1 családot. Foglalkozásuk mindkét faluban *faber lignarius*, Kalányos a vezetéknevük és görögkeleti vallásúak. Zágónban letelepültek, Zabolán vándorlók, de mindannyian jobbágyok.

A *faber lignarius* mesterség értelmezése nem egyértelmű. Ha a latin kifejezés jelentését nézzük, akkor ácsot érthetünk rajta. Nem vagyok azonban biztos benne, hogy nem egyszerűen „faműves” az értelme és a famegmunkálás többféle módját jelenti. Havasalföldről és a Dél-Dunántúlról Tolna megyéből is ismerünk példákat, hogy a beások elődei nagyon csekély számban ácsok. Mivel nincs konkrétabb viszonyítás, az adatok szórványosak, nem lehet egyértelműen állást foglalni arról, hogy pontosan milyen munkát végzett egy cigány *faber lignarius*. Még nehezebb megmondani némely esetben, hogy „beások”-e ezek a cigányok, vagy úgy általában cigányok, akik ácsok vagy más famunkából

élnék. Abban az esetben ha a vezetéknevük a jellegzetes Kalányos, akkor nézetem szerint feltétlenül tekinthetjük őket a beásokhoz tartozónak.

Kézdiszékben 8 helységben éltek olyan cigányok, akiket a kanalasokhoz számíthatunk. Kézdiszentlélekben egy Kalányos vezetéknevű asszony Berki Samu felesége volt. A férfi *mango equorum*, azaz lókereskedő. Görögkatolikusok, vándorlók és jobbágyok, miként Lemhényben az 5 Kalányos nevű család is. A lemhényiek közül 3 családban a férfi és a nő is a Kalányos nevet viselte. Az ő foglalkozásuk *tornarius* (máshol írták tornatornak és torneatornak is). A *tornarius*nál hasonló megfontolások vetődnek fel, mint a *faber lignarius*nál. A latin *tornator* egyértelműen esztergályost, régiesen esztergárost jelent. Az esztergályozás egyáltalán nem nevezhető valamiféle tipikus cigány mesterségnek. Sőt, a mesterség meghatározó ágait nem cigányok gyakorolták (kupák, csutorák készítése, stb.). A 18. századból az eddigi kutatások szerint nincs ismeretünk arról, hogy a cigány tornatorok pontosan mit dolgoztak. Legvalószínűbb, hogy az akkor még élő orsókészítésről van szó, amit a kanalas cigányok egyik mesterségének tarthatunk. Arról, hogy Moldvából hozták-e magukkal, vagy Erdélyben tértek át rá, könnyelműség lenne bármit mondani adatok hiányában. A Magyar Néprajzi Lexikon „orsó, gyalogorsó, kéziorsó” címszavánál 9-féle orsót láthatunk, valamennyit az Udvarhelyszékben található Etédről.⁴³ A néprajzi kutatások alapján leginkább a sarkos vagy oláhorsó lehetett az, amit az itteni kanalas cigányok készítettek, de teljesen nem vethetjük el annak lehetőségét sem, hogy csináltak fatányérokat és fatálakat is.

⁴³ <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/4-225.html> (megtekintés 2019. december 15.)

További tornarius cigányokat találunk még három helyen. Futásfalván 3 család Nyerges és Kalányos nevekkal. Ikafalván Kalányos Vaszi. Futásfalván és Ikafalván a kanalasok görögkatolikusok, vándorlók és a Kálnoki család jobbágysai. Felsőcsernátonban Bokor Jánost írták össze, ő is a Kálnokiak jobbágysa, vándorló, de görögkeleti vallású.

Osztolán és Szentkatolnán *coclearium artifex*-nek (kanalas) nevezik forrásunkban Kalányos Jánost, illetve Mihály Jánost, akik görögkeleti vallásúak, jobbágysok és vándorlónak számítottak. A mesterségük neve alapján ők is főleg kanalakat csináltak.

Dálnokon 2 kanalas család volt, az ő nevük is Nyerges és Kalányos, görögkeletiek, vándorlók és a Kálnokiak jobbágysai. Foglalkozásuk „*ephippiarius*”, azaz nyerges. Semmiképpen nem mondható ez a mesterség gyakorinak a cigányok között, az 1781-es összeírásban is csupán néhány adat van róla. Nem valószínű, hogy a cigányok felvehették a versenyt a céhes nyereggyártókkal, a külföldön és hadi rendelésre is dolgozó nyergesekkel. Feltehetően ez a két család egyéni vállalkozó kedvből, a jobb megélhetés reményében üzte ezt a speciális szakértelmet igénylő, Magyarországon több évszázados tradíciókkal rendelkező mesterséget. Adatunk mindenesetre felhívja a figyelmünket, hogy a mai beások között is előforduló Nyerges név nem véletlen és a mesterség cigányok körében való művelésének történetét még kutatni érdemes. Felvetődik az a kérdés is, hogy az ilyen mesterségnévből képzett családnevek viselői, nem a mesterség eredetileg nem cigány művelői társadalmi állapotának leromlása miatt lettek-e „cigányokká”.

Sepsiszékbén a régebb óta itt élő cigányok nem voltak dominánsan muzsikusok és kovácsok, sok család parasztosodott, pl. Magyaroson és Uzonban a református vallású cigányok. Ezt jelzik a családfőknél az opifex rovatba tett *rusticano opera*

(paraszti munkából) bejegyzések. Erdély nyugatabbra fekvő területeihez képest jelentősebb arányban éltek itt olyan cigányok, akik Moldvából vagy Havasalföldről érkeztek ide. Ők üstös (*ahenarius*)⁴⁴ és kanalas cigányok, görögkatolikus vagy görögkeleti vallásúak, vezetékneveik vegyesen románok és magyarok. Őt helységben találtak az összeírók kanalas cigányokat: Kisborosnyó, Oltszem, Árkos, Kálnok, Zalány.

Kisborosnyón 3 torneátor család élt, görögkeletiek, vándorlók, a Kálnokiak jobbágysai. Vezetéknevük Balatyán. Oltszemben a Bánbuj család ugyanilyen vallású, szintén a Kálnoki család jobbágysa, de ők letelepült cochleariusok. Kálnokon a Fekete család jobbágysa volt a Kalányos nevű kanálkészítő família, ők is görögkeletiek, vándorlók. Egy másik Kalányos családban a férfi egy özvegy sutor, azaz varga, ő is vagus, de görögkatolikus és a Kálnokiak jobbágysa. Zalányban Tolvaj Istvánnak hívták a kanalas cigányt, görögkatolikus, vándorló, szintén a Kálnokiak jobbágysa.

Árkoson Borzos és Kalányos volt az 5 kanalas cigány család vezetékneve. Görögkeletiek, vándorlók és fiskális zsellérek, nem is kellett vona őket feltétlenül összeírni. Árkosról azért teszek külön említést, mert néhány évtizeddel későbből, 1813-ból egy nagyon fontos adat van az itteni cigányokról. Az erdők védelme érdekében megtiltották nekik, hogy nagyméretű teknőket

⁴⁴ Nem tartozik szorosan jelenlegi témámhoz, a viszonyítás érdekében jegyzem meg, hogy a Gábor vezetéknevű, ahenarius cigányok egy részét ebben az időben Háromszékben, illetve a Székelyföldnek más, Moldvával határos területein találjuk. Ekkor még nem alakult ki a ma ismert, regionális „gábor” csoportjuk, ez a 19. század végére történik majd meg.

faragjanak.⁴⁵ A teknővájás ugyancsak a kanalas cigányok egyik mestersége Erdélyben, de az itteni forrásokban nagyon ritkán tesznek róla említést. Az 1781-es összeírásban csak Csíkszentimrén szerepel kifejezetten mesterségként a teknővájás. Az eddig megismert adatok alapján úgy tűnik, hogy Erdélyen kívül vált domináns foglalkozássá. Azok a „beás” cigányok, akik ugyanebben az időben a Dél-Dunántúlon éltek, főleg teknőt csináltak, kanalat kevésbé, orsót pedig csak elvétve (pl. a baranyai Szenterzsébeten), bár sokuknak Orsós volt a vezetékneve, amely 1781-ben Erdélyben egyáltalán nem fordul elő, még a tornátorok között sem.

Csíkszékben külön írták össze Alcsík, Kászon és Felcsík helységeinek cigány családait. A cigány népesség itt is Háromszékhez hasonló sokféleséget mutat vallási tekintetben és a vezetéknevekben. Fő különbség, hogy Háromszékben több volt a kovács és a muzsikus. Továbbá, ott az oláhcigányok elődeinek tekinthető cigányok közül ötvös és üstös (ahenarius, üstgyártó) cigányokat találunk (Ötvös, Üstös, Üstgyártó, Daróczi, Gábor, Bodor, Raduj, stb.), ezzel szemben Csíkban rézműveseket (*cuprifaber*), akiknek román neve leginkább a Sztojka, Bartos, Demeter. A fafeldolgozó, famunkás tevékenységekhez hasonlóan, a fémműves mesterségek latin és magyar nevei alapján sem ítélné meg egyértelműen, hogy ugyanazon tevékenység többféle elnevezéséről van-e szó, vagy azonos típusú, ám azon belül eltérő termékek előállítására specializálódott szakmákról. A néprajzi szakirodalom, illetve a Magyar Néprajzi Lexikon „rézműves” címszava szerint a rézműves másik megnevezése volt az üstgyártó

⁴⁵ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, Fond 8. Inventar 819. Háromszék 1791-1848. Albert Ernőnek tartozom köszönettel, hogy felhívta figyelmemet erre a forrásra.

és a réz hideg megmunkálásának sokféle módja sorolható hozzá.⁴⁶ Mivel írásom a beások elődeiről szól, nem törekszem annak megválaszolására, hogy a 18. században a pálinkafőző üstök, lekvárfőző üstök, sörfőző fazekak, serpenyők, lemezek, csigacsinálók, pipaszúrkálók készítése és a csengőöntés közül melyik tartozhatott pontosan az ahenarius és a cuprifaber fogalmába, illetve az üstgyártás szorosán csak üstök (román *caldare*) készítését jelentette-e, vagy egyéb rézművességet is (Frecksay 1884, Bodgál 1965). Csíkban arra is van példa, hogy a faber ferrariusnak bejegyzett cigányok vezetékneve román, vallásuk görögkeleti. Közöttük megtalálható a Serbán vezetéknev, amit ma jellegzetes beás, sőt ticsán névnek tartunk. A 18. században azonban sok román név bármely foglalkozású cigányoknál előfordulhatott. Kanalas cigányok Háromszékben és Csíkban is éltek, hasonló kulturális hasonlóságokat mutatnak, a domináns vezetéknevek is ugyanazok, de foglalkozási szempontból Csíkszékben differenciáltabb struktúra alakult ki, legalábbis a mesterségnevek ezt mutatják.

Alcsíkban négy helységben voltak Kalános nevű családok, a családfők között nincs is más vezetéknev. Csíkszentgyörgyön a 3 család cochlearius, tehát kanálcsináló, 2 görögkatolikus és domiciliatus, 1 pedig római katolikus és vagus. Valamennyi jobbágy jogállású. Csíkszentimrén is 3 család élt, mindegyik görögkatolikus, vándorló, Kemény Farkas jobbágyai. Az ő mesterségük lintiarius, vagyis teknős. Ugyanebben az időben a dél-dunántúli forrásokban lintrificesnek nevezik a teknővájó cigányokat. Kozmáson a 2 család cochlearius, görögkatolikus, vándorló és a Kálnokiak jobbágya. A mesterség kivételével

⁴⁶ <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/4-955.html> (megtekintés 2019. december 15.)

ugyanez mondható el a Kozmásán összeírt Kalános Vasziról, aki *crepitarius*. Pontosan ilyen mesterségnevet nem találhatunk a szótárakban, a *crepito*, *crepitus* és az ezekből képzett szavakat, melyeknek jelentése csörgésre, zörgésre és különféle zajkeltésekre utal, kizárhatjuk. A *crepidarius*ról van itt szó, amely Finály szerint sarukészítő,⁴⁷ Pápai Páriz szerint pedig Tzipellőtsináló.⁴⁸

Kászonban, Impérfalván és Jakabfalván kanalas cigányok, itt is mindegyiknek Kalános a neve. Rajtuk kívül római katolikus kovácsok éltek még ezekben a falvakban, magyar vezetéknevekkel. Valamennyi görögkatolikus, a Kálnokiak jobbágysai és azt jegyezték be róluk, hogy *in domo alterius degens*, ez itt annyit jelent, hogy más házában tartózkodnak. Impérfalván 1 család nyerges, 1 cochlearius, 1 özvegyasszony pedig koldus. Jakabfalván 2 család élt, ők nyergesek.

Felcsíkban 5 helységben éltek kanalasok, egytől-egyig Kalános a vezetéknevük. Vallásban és letelepültségben nem voltak egyformák. Szenttamáson 1 család, görögkatolikus, vándorló, Mikes Sándor jobbágya. Jenőfalván is 1 család, az előzőtől abban különböznek, hogy földesuruk a Boros család valamely tagja, akinek a keresztnévét nem jegyezték fel. Pálfalván is csak 1 család, de római katolikus és letelepült, a Petki család jobbágya. Toplicán Kalányos Karácsony családja élt, cochlearius, görögkatolikus, a Petkiek jobbágya. Mádéfalván 1 tíz főből álló családot találunk, egyebekben mindenben megegyezik az előzővel.

⁴⁷

<https://latin.oszk.hu/cgi-bin3/index.cgi?function=index>
(megtekintés 2019. december 16.)

Gyergyószékben összesen 9 helységben éltek cigányok, kanalasok 4-ben. A Székelyföld más részeihez hasonlóság mutatkozik abban, hogy a cigányok vegyes vallási és foglalkozási képet mutatnak, a cigány népesség nagyobb része *faber ferrarius* és *musicus*. Háromszék néhány településével az itteniek némelyike abban egyezik, hogy sok cigány manuarus (keze munkájából él). Eltérés a foglalkozások terén, hogy üstös cigányok Gyergyóban nem voltak, hanem Csíkhoz hasonlóan rézművesek (amennyiben az ahenarius és a cuprifaber különbözik). A kanalasok vallási és életmódbeli sajátosságai ugyanolyanok, mint a másik két székben, foglalkozás szerint valamennyien torneátorok, itt ezt a kifejezést használták az összeírók. Nyilvánvaló arra gondolnunk, hogy a Gyergyóban meghatározó gazdasági ágazathoz, a fafeldolgozáshoz alkalmazkodtak, azt azonban nem tudjuk itt sem, hogy pontosan milyen eszközöket készítettek.

Ditróban 11 cigány családból 4, Tekerőpatakon 9-ből szintén 4 volt kanalascigány. Mindkét helyen jobbágyok, vándorlók és 1 családtól eltekintve görögkatolikusok, az ő vezetéknévük kivétel nélkül Kalányos. Az 1 római katolikus családfő Ditróban Farkas alias David. Szárhegyen 10 családból 2 kanalas, itt is jobbágyok, vándorlók és kétféle vallásúak, kétféle családnévvel. Az egyik családfő görögkatolikus, neve Kalányos Todor. A másik római katolikus, neve Laczkó Ádám. Gyergyószékben a legtöbb cigány Szentmiklóson élt, 29 család, ebből 6 volt torneátor, akik valamennyien kisebb birtokosok jobbágyai. A többi cigány faber ferrarius, sutor, musicus, de vannak olyanok is, akik semmilyen

mesterséget sem gyakoroltak. Csíkhöz hasonló jelenség, hogy a faber ferrariusok, vagyis a kovácsok egy részének román neve van (Besán, Vaszi, Mitika), vallása viszont itt nem görögkeleti, hanem görögkatolikus. A torneátorok az alábbiak:

Név	Mesterség	Vallás	Letelepült vagy vándorló	Jobbágy vagy zsellér
GYERGYÓSZENTMIKLÓS				
Kalános György	torneátor	római katolikus	vagus	jobbágy
Kalános Szavuly	torn.	róm. kat.	vag.	jobb.
Kalános László özvegye	nullum	róm. kat.	vag.	jobb.
Kalános Karátson özvegye	nullum	görögkatolikus	vag.	jobb.
Kalános István	torn.	róm. kat.	vag.	jobb.
Kalános András	torn.	róm. kat.	vag.	jobb.

A Szászföld nagy részén nem találunk kanalas cigányokat 1781-ben. Beszterce vidéke, Sebesszék és Nagysinkszék helyi összeírásai íve nincs meg, csak az összesítésben szerepelnek, így nem volt megállapítható, hogy éltek, vagy tartózkodtak-e ott kanalas cigányok.

A cigány családok összességére és a kanalasokra vonatkozó számok itt a következők:

Fogaras vidéke: 291 - 22

Szebenszék: 678 - 18

Segesvárszék: 229 - 0

Brassó vidéke: 637 - 4

Medgyes szék: 306 - 1

Beszterce vidéke: 211 - ?

Sebesszék: 83 - ?

Nagysinkszék: 256 - ?

Szerdahelyszék: 106 - 0

Kőhalomszék: 190 - 0

Újgyházszék: 92 - 0

Szászvárosszék: 71 - 0

Medgyesszék, Szerdahelyszék és Kőhalomszék helységeiben kirívóan magas volt a „sine opificium” (mesterség nélküli) kategória. A Medgyesszékhez tartozó Sarkaica helységben írták össze a faber lignarius Dina Muszuny nevű cigány férfit és családját. Ortodox vallású, vándorló és jobbágy.

A Brassó vidékén összeírt 4 kanalas (*lingulariusnak* nevezik itt) család Brassó városban élt, a környékbeli helységeken egyáltalán nem, ahenarius cigányok viszont igen. A vidék 637 cigány családjából 229 élt Brassóban, a kanalasok mind a vidék, mind a város népességében csekély arányban voltak jelen. Arra a kérdésre, hogy egy településen vagy valamely térségben miért alacsony a cigányok száma, illetve aránya, rendkívül nehéz direkt bizonyítható választ adni. Indirekt módon, néhány tendenciát és jelenségek viszonyítását tekintetbe véve, Brassónál és vidékénél a magyarázatot a következőkben látom: A kanalas cigányok jórészt Moldvából érkeztek Erdély keleti részébe, főleg Csík és Háromszék felől. A szomszédos szász székekbe dél felől, Havasalföldről jöttek a cigányok, főleg ahenariusok és más fémművesek, valamint ácsok, de utóbbiak csak nagyon kevesen és nem csoportosan. Továbbá, figyelembe kell vennünk, hogy Brassó Erdély gazdaságilag fejlettebb területe volt, a cigányok számára kedvezőbb lehetőségeket kínáltak a kevésbé fejlett térségek. Gazdaságilag fejlett térségben vagy városban a cigányok

hagyományos tanult mesterségeire csak korlátozott mértékben van igény és piac. Ha egy városban relatíve sokan vannak, akkor proletarizálódnak.

Az 1750-es erdélyi országos adóösszeírás adataiból kirajzolódik az a tendencia, hogy a Székelyföldön és Szászföldön több helyen is a szabadságaikban veszteséget szenvedett székelyek és a szász polgárok foglalták el a kézműves pozíciókat. Ezekben a helyeken vagy nem találunk cigányokat, vagy ha igen, akkor nem gyakorolnak mesterségeket. Ez jellemző az ácsmesterségre, a nyergesekre és néhány településen a kovácsolásra és egyéb fémművességekre, részben a fafeldolgozó mesterségekre is, pl. az esztergályozásra, kupakészítésre. A famunkás tevékenységek egy része azonban nem fordul elő szászok és székelyek (magyarok) között, a teknőfaragás és a kanálkészítés sem. Ezeknek a pozícióknak a betöltése a cigányok számára atól függött, hogy a helyi népességben élt-e háziiparként. A beások fafeldolgozó mesterségeiben történt változások az erdélyi és magyarországi területek közötti gazdasági és társadalmi különbségek függvényében mentek végbe. Brassóban pl. a társadalmi feltételek kedvezőek voltak, mert a gazdasági életben ezt a niche-t a cigányok szabad menetelű jobbágyként (*libere conditionis*)⁴⁹ tölthették be. Ebből a szempontból hasonlóság mutatkozik Gyergyó és Brassó között.

Hasonló megfontolások adódnak Nagyszében város és Szebenszék esetében is. A szászok között, Fogaras mellett, itt éltek érdemleges számban kanalas cigányok. Nagyszébenben 1781-ben 159 cigány család élt, a szék többi helységében 520,

⁴⁹ A szabad menetelű jobbágy az örökös jobbággal ellentétben költözési szabdsággal rendelkezik. Birtokában függött földesurától, személyében nem. L. erről Szabó 1948 és Varga 1969.

együtt összesen 679. Nagyszébenben 1733 óta – ha Togan jól számolt – megkétszereződött a cigányok száma. Ennek alapján nem reális az a feltételezés, hogy a városok kiutasították volna a cigányokat. Az más kérdés, hogy a szuburbiumokban éltek, így volt ez 1781-ben is. Nagyszébenben vársokapunként írták őket össze 3 csoportban, kanalas egyáltalán nem volt közöttük. Szebenszék többi helysége közül Burgbergben 48-ból 15 család, Klosdorfban pedig 13-ból 3 család volt cochlearius.

A brassói és szebenszéki kanalasok a következők:

Név	Feleség	Mesterség	Vallás	Letelepült vagy vándorló	Jobbágy vagy zsellér
BRASSÓ					
Mursze Chiroda		lingularius	disunitus	domiciliatu	libere conditi- onis
Nitz Chiroda		ling.	disunit.	dom.	lib. cond.
Sztoika alias Chiroda		ling.	disunit.	dom.	lib. cond.
Froni (így!)		ling.	disunit.	dom.	lib. cond.
Stephan Göbbeni					
BURGBERG					
Stephan Göbbeni	Szoko- lane	cochlea- rius	disunitus	vagus	jobbágyo
Avram Göbbeni	Ane	cochl.	disunit.	vag.	job.
Mihay Gabor		cochl.	disunit.	vag.	job.

Potru Gabor	Marie	cochl.	disunit.	vag.	job.
Marie vidua		cochl.	disunit.	vag.	job.
Iván Tomma	Fluore	cochl.	disunit.	vag.	job.
Avram Gjebeni	Sztanke	cochl.	disunit.	vag.	job.
Stephan Georg	Ana	cochl.	disunit.	vag.	job.
Banu Góbbeni	Mundra	cochl.	disunit.	vag.	job.
Gyorg Pulliku viduus		cochl.	disunit.	vag.	job.
Thomma Fluore	Fluore	cochl.	disunit.	vag.	job.
Avram Georg	Vaszilka	cochl.	disunit.	vag.	job.
Angyel Gábel	Marie	cochl.	disunit.	vag.	job.
Georg Burduku	Linka	cochl.	disunit.	vag.	job.
Georg Tittu	Marie	cochl.	disunit.	vag.	job.
KLOSDORF					
Szim Juon Lapedat		cochl.	disunit.	vag.	job.
Juon Schinare		cochl.	disunit.	vag.	job.
Lapedat Nikulay		cochl.	disunit.	vag.	job.

A további 11 erdélyi vármegyében és Kővár vidékén, szintén azt mondhatjuk, hogy kevés kanalas cigány élt, akár az ottani teljes népességhez, akár a cigány családok számához viszonyítunk. A legnagyobb területű, népességű és cigány lakosságú vármegyékben csekély volt a kanalasok aránya. Alsó-Fehér, Torda, Hunyad és Belső-Szolnok vármegyében is így volt ez, a kanalas családok számának helyén azért áll kérdőjel, mert néhány családról nem egyértelmű, vagy nem megállapítható, hogy kanalasnak tekinthetők-e, vagy ha igen, akkor nem megszámlálhatók.

A cigányok teljes számát itt is érdemes áttekinteni a kanalasokhoz viszonyítva:

Felső-Fehér: 419 - 7

Alsó-Fehér: 702 - ?

Küküllő: 644 - 1

Torda: 824 - ?

Kolozs: 927 - 8

Doboka: 680 - 3

Belső-Szolnok: 505 - ?

Közép-Szolnok: 447 - 41

Hunyad: 1080 - ?

Kraszna: 191 - 4

Zaránd: 195 - 0

Kővár: 153 - 8

Alsó-Fehér vármegyében a név szerint összeírt családfők között egyetlen kanalas sincs. Felenyed, Muzsna, Kisorbó, Domál, Szászújfalú, Asszonynépe, Vadverem helységeknél az összeírók a *hic omnes sunt fiscales, hic omnes sunt Lingari, hic sunt fiscales, fiscales* bejegyzéseket tettek, de nem írták össze ezeket a cigányokat, nem is kellett. A magyarigeni járásban találunk Serbán és Bogdán nevű, ortodox és görögkatolikus kovácsokat és vargákat, ám annak ellenére, hogy ezek ma Magyarországon beás névnek számítanak, semmilyen támpontunk nincs, hogy 1781-ben kanalasnak tekintsük őket. Zaránd vármegyében, ahol semmilyen famunkára utaló opificium nincs az összeírtaknál, a Serbán és Bogdán nevű cigányok *cribrariusok* (rostás) és *ferrariusok* (vasműves), ennek alapján mai fogalmaink szerint lehetnének oláh cigányok is. Dél-dunántúli párhuzamok alapján a Serbán és Bogdán rostacsinálók tekinthetők talán a beások elődeinek. Hunyad vármegyében hasonlóval

találkozunk, ott Sorbán névforma szerepel, ők is ferrariusok. Máshol, pl. Háromszékben vannak olyan források, amelyekben cigány ember neve Kalányos alias Varga, ott okkal gondolhatjuk, hogy kanalas cigányról van szó.

Felső-Torda vármegye szászrégeni járásában, Petele faluban 2 tornarius (Bambo nevűek), a Kemény és Bánffy családok jobbágysai. A görgényi járásban, Adorjánban 2 coclearius, Serbán Lup és Moldván Péter, ortodox vallásúak, vagusok és szabad menetelű jobbágyok. A bizonytalanságot és az esetlegességet mutatja az is, hogy Marosbogáton a Rudár nevű cigány faber ferrarius.

Alsó-Torda vármegye lupsai járásában, Bikalat faluban két cigánynál megmondták, hogy faber lignarius vulgo kalanos. Ők Lup Mihály, felesége Marintza, ortodox, vagus és fiskális jobbágy; Lup Flora, felesége Zdora, szintén ortodox, vagus és jobbágy. Mivel kevésbé valószínű, hogy ácsmesterséget vándorló életformában gyakoroljanak, a fiskális cigányok között nem is jellemző ez a mesterség, a rájuk vonatkozó bejegyzés alapján úgy gondolom, hogy a faber lignariuson egyszerűen faművest, famunkával foglalkozót értsünk, akit közönségesen kanalasnak neveznek.

Alsó-Torda vármegye szentlászlói járásában további 6 helységben írtak még össze fiskális cigányokat: Indal, Tűr, Oláhléta, Mikes, Bányabükk, Pusztacsán. Az itteni cigányok vargák és vasművesek. Vallás tekintetében még vegyesebb a kép, református, római katolikus, görögkatolikus és görögkeleti egyaránt volt közöttük. Vezetékneveik: Mihály, Fattyu, Sándor, Sztojka, Moldván Csora, Farkas, Prodán.

Hunyad vármegyében élt 1781-ben a legtöbb cigány és ahogy a népesség egésze, itt volt a leginkább román karakterű. A családfők foglalkozása főként faber ferrarius, musicus és magas

az aránya a manuariusoknak. Valamennyinek román vezetékneve van, amelyek Magyarországon nem fordulnak elő a forrásokban és nem elterjedtek ma sem. Olyan mesterségeknél is, amelyeket a mai szakirodalom az oláh cigányokhoz társít, kivétel egyedül a Kelderár/Kelderári, ám opificiumként csak néhány celderarius van, még akkor is ha azonosnak, de legalábbis egy kategóriába tartozónak vesszük a caldariussal és az ahenariussal (valamennyi edény- és üstkészítéshez, illetve faldozáshoz kapcsolódik).⁵⁰ Olyan cigányokat, akiket vallásuk és főként mesterségük alapján esetleg kanalasnak számíthatunk, mindössze két faluban írtak össze, 1-1 családot. Cserbia faluban Igna György faber lignarius, ortodox, vagus, jobbágy. Zaur (így!)⁵¹ nevű faluban Zona Lázár is faber lignarius, ő is ortodox, vagus és jobbágy. További 14 helységben összeírtak 1-5 fiskális családot, nagy részük vasműves, másoknál pedig nem állapítható meg, hogy milyen cigányok.

A cigány népesség általános jellemzése Belső-Szolnok vármegyében hasonló Doboka és Kolozs vármegyéhez. Belső-Szolnokban a vezetéknevek, a vallás és a mesterségek tekintetében a kanalasok olyan vegyes kulturális képet mutatnak, mint a szomszédos, már tárgyalt Közép-Szolnokban. Péterityén élt Lingurár Szávu egy fiúgyerekekkel, nem mondják özvegynek, de a nő családtagokra vonatkozó oszlopba nem írtak semmit. Cochlearius, ortodox, vagus, a Bánffyak jobbágya. Kozárváron Kalános Martzi cothurnarius, vagyis csizmadia, esetleg valamilyen lábbelikészítő, református vallású, vagus és zsellér. Ördöngfűzesen a nőtlen Kalános Balog Laczi muzsikus, református vallású, letelepült zsellér és Szamosújvár város

⁵⁰ Pápai Páriz szerint a caldarirus jelent rézüstöt és melegítő üstöt is.

⁵¹ Ezt a helységet nem tudtam még beazonosítani.

jobbágya. A szurduki járás NKozma nevű helységében⁵² Nyerges Vaszília faber ferrarius. Magyarországban Lingulár (így!) Vaszi sutor, vallása valachus, vagus és jobbágy. Azt hiszem, bátor kutató legyen a talpán, aki szabályos csoporthoz tartozásról próbáljon itt beszélni, valamiféle „beás identitás” feltételezése pedig egyenesen bűvészkedés lenne.

Felső-Fehér vármegye néhány településén kirívónak mondható azok aránya, akiknél az opificium rovatban az áll, „nullum”. Fejéregyházán pl. a 39 családfő egyike sem értett mesterséghez, Keresán a 33 családfő egyharmada. Hasonló arányok voltak Bolyán és a pálosi járás több helységében. Ezek a családfők letelepült ortodox jobbágyok, román nevekkkel. Felső-Fehérben is találunk rá példát, hogy a Serbánok faber ferrariusok, bizonyítva, hogy ez a név önmagában nem lehet identitáskritérium. A kanalas cigányokat a peselneki járásban kalányosnak, a pálosi járásban cocleariusnak jegyezték be. Alsóvolámban a 3 kanalas: Kalányos Pista, Kalanos Mihály, Kalanos István. Mindnyájan görögkatolikusok, vándorlók és a Barabás, illetve Kálnoki család jobbágjai. Felsővolámban Kalanos Sztojkat és Nyerges Pétert találjuk, ugyanolyan vallásúak, mint az előzők, szintén vándorlók és mindkettő a Kálnokiak jobbágya. Dankon román nevű kanalások éltek: Kosztya Dulnugu és Juon Lingurar. Ortodoxok, vagusok és Maurer Ferenc jobbágjai.

Küküllő vármegyében 1 Kalányos nevű cigányt találunk Sövényfalván, akit neve alapján kanalásnak vehetünk, mestersége sutor, azaz varga. Feltehetőleg foglalkozást váltott, vagy mindkettőt gyakorolta, de az összeírásba csak az egyiket jegyezték be.

⁵² Ezt a települést nem tudtam azonosítani.

Kolozs vármegye cigányösszeírását *extractus summarius* (összesítés) kíséretében küldték fel a Guberniumhoz. Eszerint 3061 cigány élt a 12 járás területén. Ennél több cigány Szekszárdon, valamint Torda és Hunyad vármegyében élt. Nem volt egyetlen településen sem nagy lélekszámú cigányság, az volt jellemző, hogy majdnem minden helységben élt néhány, sok helyen csak egy-két család. Kolozs vármegyében a cigányok zöme kovács és muzsikus volt. Ez volt jellemző a megyei viszonylatban legnagyobb cigány népességgel rendelkező Bánffyhunyadon is. A cigányok száma azonban itt sem érte el a 100 főt. Az egyetlen kanalas Kalányos Vaszily, *opificiuma cochlearius*, vallása ortodox, vándorló és a Bánffyak jobbágya. Körösfőn Kalános Simont írták össze, őt is *cochlearius*nak nevezik, ő is ortodox és vándorló, Eszterházy János jobbágya. Felsőfüld faluban Kalános Ursz *cochlearius*, egyéb adataiban ugyanolyan, mint a Bánffyhunyadon élő másik Kalányos. Kalányos Szimionné Kökényesen szintén ortodox, vándorló, a Bánffy család jobbágya, az *opificium*hoz tett bejegyzés szerint *alvearea*. Az *alvearium*, illetve az újabb latinságban *alveare*, Finály Henrik és Pápai Páriz szerint is méhkas, méhkosarat jelent. Ez az asszony tehát, valószínűleg kaskötő volt, esetleg kosarakat is csinált. Kolozsmonostoron a 8 családból 3 volt *cochlearius*. Proda Gyurka, Proda János, valamint az egy családnak összeírt Proda Lupuj, György és Gore görögkatolikusok, vándorlók, a Bormenissza család jobbágyai. Inaktelkén Kalanos Samuról azt jegyezték be, hogy *fabricant lignorum*, ennek alapján a kanalasok által gyakorolt famunkás tevékenységek bármelyikére gondolhatunk. Vallása ortodox, vándorló és ő is a Bánffyak jobbágya.

Doboka vármegyében a cigány népesség kulturális sajátosságai és foglalkozási szerkezete sok hasonlóságot mutat

Belső-Szolnokkal és Kolozzsal. Doboka 2 helységében 3 faber lignariust írtak össze. Itt sem vethetjük el annak lehetőségét, hogy ácsmeterségből éltek, de valószínűbb, hogy különféle eszközöket készítettek. Bumb Mika Szentpéterfalván görögkeleti vallású, vagus és a Bánffyak jobbágya. Alsókékesen Bumb Tyirilla és István Mihály vallása ugyanaz és ők is faluztak, azaz vándorlónak számítottak. Egyikük a Bánffy, a másikuk az Eszterházy család jobbágya.

Kraszna vármegyében a családnevek, a vallás és a foglalkozás olyan vegyes állapotot mutatnak, mint Belső- és Közép-Szolnokban. Opificium alapján két családfőt tekinthetünk kétségek nélkül kanalasnak. Bagoson Laurentius Kanálos görögkatolikus, vándorló, a Bánffy család jobbágya. Hozzá hasonló vallás és letelepültség tekintetében egy másik faluban⁵³ Gábor Kanálos, akit lignariusnak mondanak és ő is a Bánffyak jobbágya. Krasznán Petrus Kanalos fidicen, vagyis hegedűs, református, letelepült jobbágy. Andreas Kalanos faber ferrarius, ő is református, de vagus és a Bánffyak jobbágya. Utóbbi kettőt is a kanalasok közé veszem némi bizonytalansággal és következtelenséggel, azt feltételezve, hogy kanalasból lettek más foglalkozásúak, talán eredetileg a vallásuk is görögkeleti volt.

Kővár vidék cigányságáról egyrészt azt mondhatjuk, hogy az észak-erdélyi vármegyékhez hasonlóan legtöbbjük faber ferrarius volt, muzsikások viszont nincsenek, helyettük nagyobb számban írtak össze sutorokat és cothurnariusokat. A kanalasok a Partium többi részéhez hasonlóan differenciáltak, de nem oly mértékben, mint Közép-Szolnokban és nincsenek olyan bizonytalanságok,

⁵³ Az 1781-es összeírást mikrofilmről kutattam. A felvétel egy része olyan sötét, hogy a helységek egy részénél nem lehetett elolvasni a nevüket.

mint Krasznában. Lingurar Pásknál nem dönthető el, hogy a faber miért áll önmagában, mondhatni semmitmondóan az opificiumnál. A neve alapján kanalasnak gondolhatjuk. Nem dönthető el, hogy azért nincs földesura, mert hiba miatt kimaradt az összeírásnál, vagy olyan rövid ideje tartózkodott itt, hogy még bizonytalan volt a jogállása? Kővár vidék 5 helységében az alábbi, 1 kivétellel bizonyosan kanalasnak nevezhető családokat írták össze:

Név	Mesterség	Vallás	Letelepült vagy vándorló	Jobbágy vagy zsellér
KŐVÁR VIDÉK				
BERKESZPATAKA				
Kalános Juon	coclearius	disunitus	vagus	jobbágy (földesúr Sámuel)
Kalános Janko	cocl.	disunit.	vag.	jobb. (Teleki)
NAGYKÖRTVÉLYES				
Kalános Armán (így!)	cocl.	unitus	vag.	jobb. (Teleki)
Kalányos Mokán (!)	cocl.	unit.	vag.	jobb. (Teleki)
JEDER				
Dálnoki Sándor	cocl.	unit.	vag.	jobb. (Teleki)
Vaszi Mariska özv.	cocl.	unit.	vag.	jobb. (Teleki)

Név	Mesterség	Vallás	Letelepült vagy vándorló	Jobbágy vagy zsellér
FELSŐFENTŐS				
Lingurar On	tornarius	unit.	vag.	jobb. (Teleki)
VÁRALLYA				
Lingurar Pásk	faber	unit.	vag.	nincs

A taxa localia közé tartozó helységeken nem voltak a cigányok között kanalasok. Csíkszeredán pedig egyáltalán nem éltek, sőt nem is tartózkodtak cigányok. A városok egy részében a cigányok többsége zenész és kovács volt, pl. Kolozsváron, Gyulafehérváron, Marosvásárhelyen, Abrudbányán, Kézdivásárhelyen, Berecken, Székelyudvarhelyen, Vízaknán. A kisebb mesterségek gyakorlói között néhány cigány vargát és téglást írtak össze. A városok némelyikében magas volt a cigányok között a tanult mesterséggel nem rendelkezők aránya. Az ő nevük mellett a „*manuale labore*”, „*operarius*”, „*manualista*” bejegyzések olvashatók. Őket a városi proletárok sorába számíthatjuk, akik alkalmi munkákból, napszámosságból éltek, vagy elvállaltak bármely más munkát ha a szükség úgy hozta. Néhányan koldultak, vagy a városnak végeztek a „köztisztaság” fogalma alá vehető tevékenységet. Hátszegen a 20 cigány családfőből 2 muzsikus és 6 kovács mellett 12 volt manuarius. Vajdahunyadon 6 hegedűst, 15 kovácsot és 29 manuariat írtak össze, 1 cigány koldulni kényszerült. Feltűnően magas a „manuali labore” kategória aránya Erzsébetvárosban, ahol 105 családfőből 72 tartozott ide. A többi 33 családfőből: *tractat musicalia* (muzsikálásból él) 16, *communi purgamine*

(köztisztaság) 2, *faber ferrarius* (kovács) 12, *mendicando vivit* (koldulásból él) 1, *coturnarius* (csizmadia) 2.

Az 1781-es összeírásból Erdély cigány népségéről egy olyan kép rajzolódik ki, amelyet valóban a román jelleg dominanciája határoz meg, ahogy több kutató is írta már korábban. Azt azonban semmiképpen nem mondhatjuk, hogy Erdélyben a görögkeleti nem románok voltak a cigányok. Az is megállapítható, hogy a famunka és az aranymosás között volt kapcsolat, de ez nem általános, hiszen ennek az ellenkezője is igaz és voltak olyan aranyászok Erdélyben, akik semmiféle famunkát nem végeztek és fordítva, olyan kanalasok, akik nem mostak aranyat. Az a teória, hogy a beások az auraríkból lettek, általánosan nem áll, ahogy azt már Landauer Attila (2009) is felvetette. A fiskus alá tartozó aranymosó cigányoknak, az 1781-es guberniumi összeíráshoz legközelebbi conscriptioja 1783-ból való (zsupos 1996: 331-366). A magyarországi beások, főként a ticsánok között ismert nevek már előfordulnak benne: Kalanos, Lingurar, Nyerges, Serban. Ennek alapján azonban nem állítható, hogy akár Erdélyben, akár a 18. században, vagy később a 19-20. században Magyarországra érkező famunkás cigányok mindegyike korábban aranyász lett volna. Az ilyen jellegű váltások nem egy teljes csoport szintjén érvényesültek és területileg nem azonos módon.

A kanalas cigányok, sok foglalkozásbeli és egyéb hasonlóságaik mellett, kulturálisan tagolódtak és határozottan elkülöníthető három kulturális variáns 1781-ben. Az egyik Észak-Erdélyben, főleg a Partiumban, ennek jellegzetes példája Közép-Szolnok vármegye. Itt a kanalasok vezetéknevei vegyesen románok és magyarok. Foglalkozásuk ugyanaz, mind kanálcsináló. Vallásuk is vegyes, görögkatolikus dominanciával, görögkeleti és református csak néhány. Letelepültséget illetően szinte mind vándorló.

A második, önmagán belül is további változatokat mutató variációt a Székelyföldön találhatjuk, főleg a keleti részein. A meghatározó példa Háromszék, Csíkszék és Gyergyó. A nevek majd mindegyike Kalányos, ami nem az is magyar. A mesterségek a kanalasok körében itt a legdifferenciáltabbak és itt van a legtöbb tornarius. Vallásilag is differenciáltság tapasztalható, egyértelmű, hogy a görög felekezetek mellett itt a legtöbb a református és a római katolikus. Sehol másutt nem volt akkora aránya a római katolikusoknak a kanalasok, de még a többi cigány között sem, mint Gyergyószentmiklóson. Letelepülésben a kanalasok itt kétfélék, a leletelepültek aránya jóval magasabb, mint Közép-Szolnokban és Szepesszékben. Összességében a Székelyföldön adaptálódtak a kanalasok legerősebben a környezetükhöz és itt voltak a legkevésbé románok.

A szász székek közül Szepesszék a jellegzetes példa, valamint a kanalasok csekély száma ellenére Brassó város. Ezen a területen a kanalas cigányok vezetékneve román. A mesterség terén is homogének, ők is mind kanálcsinálók. Vallás tekintetében pedig teljesen görögkeletiek. A letelepülésben itt is kétfélék, de a vándorlók aránya itt a legnagyobb. A másik két variánssal párhuzamot vonva, azt mondhatjuk, a kanalas cigányok a szász területen voltak a leginkább románok. A Brassóban letelepültekről különösen az a benyomásunk, hogy szabad menetelű román telepesek.

Jogi helyzetüket tekintve a kanalas cigányok abban megegyeznek, hogy nem társadalmon kívüliek. Az összeíráskor vagusnak minősülők sem. Ez azt jelenti, hogy nem karavánszerű szerveződésekben élő független vándorlók, hanem földesúri engedéllyel faluzó közösségek. Mozgásuk nem öncélú és nem is csak cigányokra jellemző. A fiskális cigányoknál ugyanígy volt,

azzal, hogy az aranyosók „vándorlása” speciális. Erről Erdélyből még kevés konkrét forrást (pl. contractust) ismerünk, de az összeírásból és más forrásokból határozottan adódik a következtetés, hogy mendikációs közösségeknek tekintjük őket, amely szerveződésre a Dél-Dunántúlnál fogok külön kitérni.

A kanalas cigányokat – más cigányokhoz hasonlóan – nem tekinthetjük egy szabályos, kifejtett csoportelkülönülés és csoportszerveződés részeseinek. Inkább arról beszélhetünk, hogy olyan cigányok éltek Erdélyben, akiket speciális foglalkozási struktúrával írhatunk le. Kétségtelenül ebben különböztek leginkább a környezetüktől. Néhol ortodox vallásukban is, de ez kevésbé volt meghatározó, hiszen görögkeleti vallású volt a románok nagy része is. Ha az összeírást olvassuk, nevek sokaságánál támad az a benyomásunk, mintha románok lennének, kevesebbszer az, hogy magyarok, és egy-két esetben még az is megfordulhat a fejünkben, hogy elszegényedett szászok. Ha nem tudnánk az összeírás címéből, hogy cigányokról szól, nem gondolnánk, hogy nem az egyébként ismert erdélyi etnikumokhoz tartoznak.

A kanalasok területi elhelyezkedése határozottan azt mutatja, hogy a román fejedelemségekkel közvetlenül határos, vagy ahhoz közeli helyeken éltek. Az is szembetűnő, hogy nagyon kevesen vannak. Ha az 1781-es guberniumi conscriptiot kiegészítjük a sátoros taxás fiskális cigányok szintén 1781-ben készült külön összeírásával (Zsupos 1996: 245-281), nem változik a kép. Az akkor 25 kompániában összeírt 1227 fiskális cigány egy-egy *tentoriumot* (sátor) jelentett. Az összeírtak csaknem mindegyikének román neve volt, különféle mesterségeket űztek, és egyazon kompániába tartoztak olyan vasműves, rézműves, lakatos, késes, kanalas és egyéb foglalkozású cigányok, akiket ma

külön csoportokba sorolnánk, beásnak vagy oláh cigánynak. Az 1227 cigányból mindössze 22 volt cochlearius, az alábbiak:

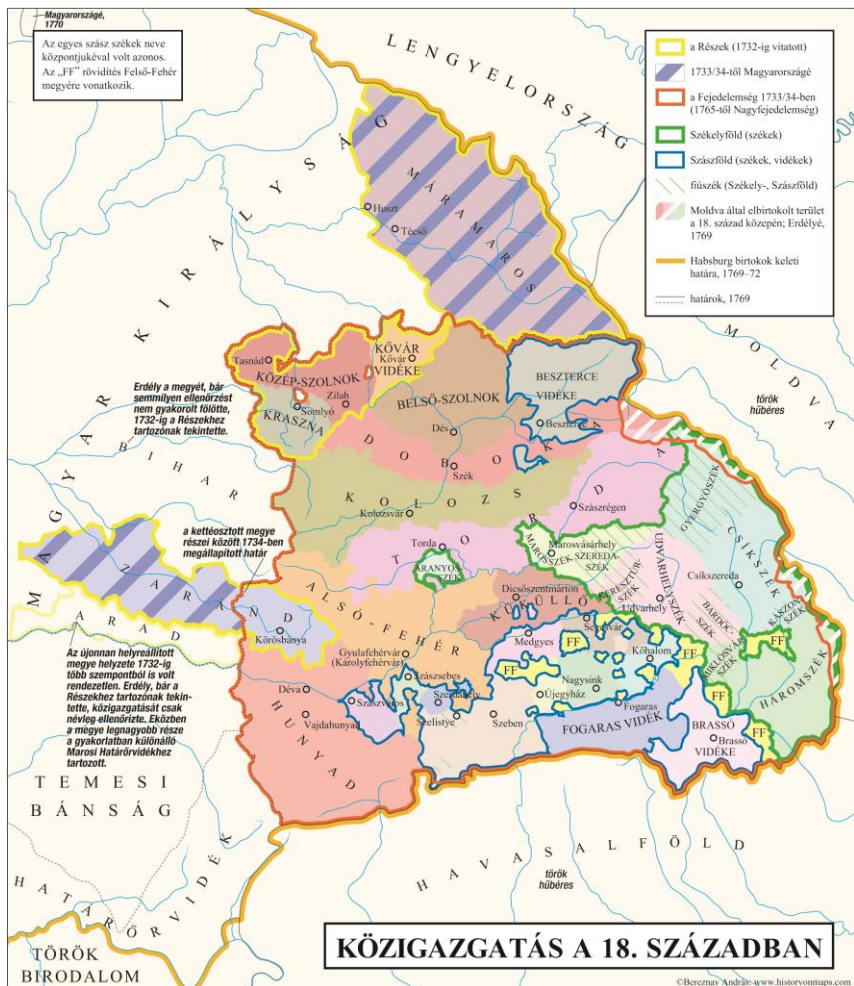
3. kompánia, Beszterce vidékén: Lingurár Onyiga, Faur Siga, Vaszile Pupu, Lingurar Pela.

7. kompánia, Segesvárszék: Gocza Vonul, Gocza Szavu, Gocza György.

10. kompánia, Szeben- és Újegyházszék: Máthé Mircse, Sztán Gligor, Czirca Gligor, Thoma Vaszilie, Kokán Nikula, Májka Mircse, Csercse Gliga, Csercse Máthé junior.

12. kompánia, Szerdahelyszék: Vaszi Pásku, György Pásku, Petru Mircse, Nikula Máthé, Vaszilie Nájka, Györgye Nájka, Gliga Mircse.

Erdély középső és nyugati területein a kanalasok csekély számban voltak jelen. Ebből az következik, hogy 1781-ben Erdély területén a kanalasok nagyobb mértékű kelet-nyugati irányú vándrolásával nem számolhatunk. Ha voltak olyan famunkás cigányok Erdélyen kívül, akik még nem a Dél-Dunántúlon tartózkodtak, a Bánátban, a Bácskában, a Duna-Száva közén, esetleg a Maros északi oldalán vagy Szatmár vármegyében lehettek valahol. Mivel azonban a 18. századi magyarországi cigányösszeírásokból főleg a Dél-Dunántúlról mutatható ki teknővájó cigány népesség, azt mondom, hogy az 1780-as évekre a Kárpát-medence akkori, amúgy sem nagy lélekszámú „beás” népességének zöme Erdélyben és a Dél-Dunántúlon élt.

Erdély közigazgatása a 18. században. Forrás: Bereznyai 2011.

III. ZINGARI VALACHI

(teknőscigányok a Dél-Dunántúlon és a Dráván túl a 18. században)

III. 1. A MIGRÁCIÓ NÉHÁNY KÉRDÉSE

A Magyarország felé irányuló cigány migrációnak a 18. században négy iránya mutatható ki: 1.) A 18. század elején a német tartományok felől a zingari germani, vagyis a német cigányok. 2.) Az 17770-es évektől Lengyelország felől a felvidéki vármegyék felé. 3.) Szatmár vármegyén át kelet és délkelet felől érkeztek újabb és újabb cigány csoportok leginkább Erdélyből. 4.) A Gubernium alá tartozó Erdélyből és a tőle délre fekvő területekről, főleg Havasalföld felől esetleg a katonai kerületeken, illetve az 1778-ban megszüntetett Temesi bánságon át (Nagy 1998).

Különlegesen ritka és értékes adatokat közöl a migrációról a jász kun terület 1768. évi cigányösszeírása (Nagy 2011). A nagy kun és a jász területben a cigány családtagok születési helyét (*locus nativitatis*) is feltüntették. A nagy kun területben élő cigányok gyermekei kivétel nélkül helyben születtek, a szülők viszont csaknem mindnyájan máshonnan származtak: Szabolcs, Zemplén, Bihar, Heves, Borsod, Közép-Szolnok, Bereg, Abaúj, Békés, Szatmár, Csongrád, Pest vármegyékből, valamint Debrecenből és a Hajdú kerületből. A jász területben a felnőttek többsége is helyben született, de a nagy kun kerülettel ellentétben volt néhány család, ahol a gyermekek is máshol születtek. A nem helyi származásúak Heves, Békés, Pest, Nógrád, Borsod vármegyékből kerültek ide. A beások elődeinek tekinthető

famunkás cigányok azonban nem voltak közöttük és a származási helyeken is csak elvéve.

1780-ban Szatmár vármegye azt jelentette a helytartótanácsnak, hogy Erdélyből nyaranta tömegesen jönnek Magyarországra a mindkét nembeli cigányok gyermekeikkel együtt. A törvényhatóságokhoz ennek kapcsán intézett helytartótanácsi intimátum szerint egyes csoportjaik egészen Pozsony vármegyéig elmentek. Szatmár vármegyén át Galíciából és Bukovinából is érkeztek cigányok, főleg azután, hogy 1772-ben a lengyelektől Galícia, majd 1774-ben a Kücsük-Kajnardzsiban kötött orosz-török békét követően a törököktől Bukovina is osztrák uralom alá került (Nagy 1998).

A cigányok történetének izgalmas, mindezidáig megoldatlan kérdése, hogy pontosan mikor, miért és milyen okból érkeztek Magyarországra a beások és a mai értelemben vett oláh-cigányok. A szakirodalomban utóbbiakról általában azt a magyarázatot olvashatjuk, hogy az "oláh" megkülönböztetés a romani nyelvnek egy olyan cigány változatát jelöli, amelyet erős román hatás ért. A 19. század második felében Nyugat-Európában és Amerikában is megjelent oláh-cigányok magyar jövevényszavai alapján a kutatók ma úgy gondolják, hogy ez a csoport nem a moldvai és havasalföldi rabszolgafelszabadítás miatt rajzott szét, hanem már korábban hosszabb ideig tartózkodott Moldván és Havasalföldön kívüli magyar és román környezetben (Prónai 1995): Erdélyben, a Bánságban, Szerbiában, Besszarábiában. A beásokról is megfogalmazódtak hasonló vélekedések, hogy nyelvük sajátosságai alapján hosszabb ideig kellett tartózkodniuk a Bánát területén. A nyelvészeti hipotézist a magyarországi források is alátámasztják, bár ezt a képet árnyalni kell. Arról azonban nem tud az európai szakirodalom, sőt a legtöbb hazai szerző sem eleget, hogy oláh-cigányok Magyarországra már a 18.

század első felében is érkeztek és ez a kategória nem csak a ma oláh cigányoknak tekintett csoportot jelentette.

Már említettem, hogy Erdélyben az oláh cigány/zingari valachi megnevezés nem fordul elő a forrásokban. A 18. századi dél-dunántúli adatok alapján úgy gondolom, hogy Magyarországon eredetileg nem a román kölcsönszavak miatt, hanem a származási helyük és román jellegük miatt lettek a lintrificesek és az ahenariusok oláh cigányok. Feltételezésem szerint ezeknek a cigányoknak (Valachi Zingari) Havasalföldről Erdélybe való áthúzódása, esetleg Havasalföldről Erdélyt elkerülve Magyarország felé való áthúzódása már a 17. század végén megkezdődhetett, de legkésőbb a 18. század elején, ebben egyetértek Saramanduval (1997) és más szerzőkkel. Vagyis ugyanakkor, amikor Moldvából is nagyobb tömegben vándoroltak el cigányok Lengyelországba és Oroszországba. Arról, hogy ennek a migrációnak volt-e összefüggése Constantin Brîncoveanu havasalföldi és Dimitrie Cantemir moldvai vajda I. Péterrel kötött törökellenes szövetségével (1711) és harcaival, megoszlanak a vélemények (Achim 2001) és ez a probléma sincs tisztázva. Többen is felvetették már a famunkás cigányok migrációjának okaként a fanarióta uralmat, de erre direkt bizonyítékkal még senki sem szolgált.

Az 1760-as évek elején az oláh cigányok Erdélyből történő beáramlása már olyan gondot okozott, hogy a helytartótanács figyelmét sem kerülte el. Talán nem véletlen, hogy éppen abban az évben foglalkoztak a cigányokkal, amikor az 1759-ben indult erdélyi román parasztmozgalmat leverték, de az akkori események és a cigányok migrációja között közvetlen kapcsolat ebben sem mutatható ki. Lehetséges, hogy féltek a hadseregbe történő besorozástól, miután az erdélyi országgyűlés 1757-ben megszavazta 2000 katona kiállítását. Az 1770-es

pestisjárványnak, az országosan gyenge termésnek és a nyomukban járó drágaságnak is szerepe lehetett a cigányok Magyarország belső területei felé vándorlásában. A cigányok folyamatos vándorlása Erdélyben a Guberniumnak és Bécsben a Helytartótanácsnak is gondot okozott. A Helytartótanács 1769-től többször korlátozta az útlevéladást, az Erdélyből tömegesen Magyarországra jövő cigányok miatt pedig 1780-ban elrendelte, hogy a törvényhatóságok figyeljenek oda a cigányokra, tartsák be a korábbi rendeleteket. Tegyenek jelentést, hogy a területükre milyen gyakran érkeznek összeverődött cigány csapatok akár Lengyelországból, akár Erdélyből, s meddig maradnak ott. 1783. január 28-án a Helytartótanács közölte a törvényhatóságokkal az erdélyi cigányok kiutazását tilalmazó rendeletet és előírta, ha Erdélyből Magyarországra jött kóbor cigányokat fognak el, akkor utasítsák vissza őket és tegyenek jelentést (Nagy 1998).

Ezek a rendeletek a cigányokról külön intézkedtek ugyan, de kapcsolódtak a felvilágosult abszolutista állam általános társadalomszervező elképzeléseihez, mint pl. a szegényügy birodalmi rendezése, melyről 1775. október 12-én adta ki Mária Terézia a rendeletét. Egyik célja a csavargók munkára nevelése és adóképesé tétele volt. A cigányok pedig csavargónak számítottak, olyan társadalmi kategóriának, akiket cigányoknak neveznek. Ez világosan kiderül az 1775. május 4-én kibocsátott útlevéltredeletről: A vármegyék ne adjanak útlevelet csavargóknak, főként azoknak, akiket ezidáig cigányoknak neveztek, különösen akkor ne, ha csapatokban kóborolnak (Nagy 1998).

A zingari valachi csoportokból a kolompárok Erdélyből az Alföldre és Szatmár felé mentek. Ekkor már a Dunántúlon is megfordultak oláh cigánynak nevezett csoportok, ők a déli migrációs irányból jöhettek. A kolompár cigányok kétirányú déli

bevándorlása a Mária Terézia kori személyleírásokból rekonstruálható. A helytartótanács 1779. szeptember 2-án kelt 3754. számú intimátuma pl. egy olyan, a Csanád megyei Torna helységéből megszökött oláh cigány família tagjainak személyleírását közli, akik románul, szerbül és cigányul beszéltek, azaz a Havasalföldről való távozás után szerb nyelvi környezetben is tartózkodtak.⁵⁴

A kanalas/teknővájó cigányokkal a Marostól északra csak a 19. században találkozunk. A Szatmár felőli 18. századi bevándorlásuk kérdéses. A 18. századból ismerünk egy-két Tekenőcsináló vezetéknevű embert Borsod vármegyéből, akinek nem lehetett sok köze a beások elődeihez. A teknővájás tehát nem kizárólag a Dél-Dunántúlon volt ismert és nem is csak a beások elődei között. Zemplénben pedig ma is ismerünk Orsós nevű cigányokat a romungrók között, pl. Olaszliszkán, akik már az 1750-es évek óta ott vannak. Mindebből ugyan nem vonhatunk le következtetéseket folyamatokra, de az feltételezéseként megfogalmazható, hogy a Szatmár felől tömegesen érkező cigányok között kanalasok is lehettek, ha igen, akkor leginkább Közép-Szolnok felől kerülhettek oda. A jövőbeni kutatás egyik izgalmas és fontos kérdése, hogy ténylegesen mentek-e át már a 18. században kanalas cigányok a Partium felől a szatmári, beregi területekre, illetve a Felvidékig elvándorlók között voltak-e kanalasok. Jelenlegi ismereteink szerint ez csak a 19-20. században történt meg.

A 18. század első felében a zingari valachi között lehettek vándorló „beások” is, de ahogy az elnevezéseknél említettem, konkrét adatunk erre nincs. A Tolna vármegyei cigányok 1766. évi összeírásában a Gerjénben élőkről feljegyezték, hogy az oláh

⁵⁴ Statny Oblastny Archív, Kassa. 256. lt. 48. dob.

cigányok („*zingari valachi*”) mintegy 30 esztendeje ott laknak, a helység lakosai kérik, hogy maradhassanak, mert ebből nekik is hasznuk származik.⁵⁵ Mivel az 1760-as években a teknővájókról mindig pozitívabban és elfogadóbban beszélnek a források, mint a kolompárokrol, nem zárhatjuk ki, hogy Gerjénben az 1730-as évek óta laktak teknővájók, de egyelőre teljes bizonyosságunk erről sincs. A Dél-Dunántúlon a teknővájó cigányok tartós jelenléte az 1760-as évektől vehető biztosra.

III. 2. CIGÁNYÖSSZEÍRÁSOK A 18. SZÁZADBAN

A 18. század előtt nem készültek olyan összeírások, amelyeknek a cigány népesség számbavétele lett volna a célja. Cigány családfőket kimutató lajstromok 16-17. századi urbáriumokban, úrbéri összeírásokban fordulnak elő. Az ónodi váruradalom úrbéri összeírásából közölte pl. a várhoz tartozó cigány jobbágyok összeírását 1895-ben József főherceg. A fogarasi uradalomból ezt a forrásfajtát használtam lokális metszetek megrajzolásához és más esetekben is utaltam urbáriumokra. Korábban több úrbéri iratot is közöltem Baranya megyéből (Nagy 2003), de azokban nem voltak teknővájó cigányok.

A hazai szakirodalomban visszatérő gondolat, hogy Magyarországon először 1893-ban végeztek cigányösszeírást. Ez a megállapítás téves. Saját kutatásaim szerint 1768-tól kezdve öt alkalommal rendeltek el új formula bevezetésével központilag cigányösszeírást, nem számolva a félévenkénti táblás jelentéseket és az összeírások megismétlésére utasító rendelkezéseket. Az

⁵⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára. IV. 1. b. Fasc. Nro. 43.

1893-as összeírás annyiban volt első, hogy ekkor vett részt az előkészítésben és a feldolgozásban a közigazgatási szereplőkön kívül a Statisztikai Hivatal, illetve tudós ember Herrmann Antal személyében. Az alábbi áttekintésben a 18. századot túlhaladva veszem sorra azokat az összeírásokat, amelyek 1893 előtt készültek.

III. (VI.) Károly 1724-ben spanyol minták alapján kiadott rendelete előírta: A földesuraknak nem alávett cigányokat három hónapon belül írják össze; azokat, akik a három hónapos határidőn belül meggondolják magukat és hajlandók felhagyni a vándorlással és személyesen jelentkeznek, külön kell összeírni személyleírással. Nógrád megyében 1725-ben pl. végrehajtották (Szomszéd 1987). Nem tudjuk pontosan, hol hajtották még végre ezt az összeírást, a nógrádi a teknővájók múltjának kutatásában nem hasznosítható.

1761. december 10-én a Helytartótanácsi rendelet: A törvényhatóságok írják össze azokat a cigányokat, akik egyetlen földesúr pártfogása alatt sem állnak. Somogy megyében pl. 1761-ben egyszerre írták össze a cigányokat és a zsidókat. Ezt az összeírást kiadtam az egyik kötetemben (Nagy 2011), de ebben teknővájók még nem találhatók.

1767. december 10. Újabb helytartótanácsi rendelet: A törvényhatóságok a következő év február végéig az összes cigány családot írják össze, az idegeneket és a távollevőket is. A legtöbb vármegye és szabad királyi város – Erdélyre nem vonatkozott – 1768 folyamán hajtotta végre. Jómagam ezidáig 16 vármegye területéről ismerem ezt az összeírást. Néhánynak a kiadása is megtörtént. A teknővájó cigányok 18. századi dél-dunántúli történetéhez nélkülözhetetlen forrás, sajnos Baranya vármegyéből nem maradt fenn, vagy még nem került elő. Ez több kérdés kényszerű megoldatlanságát okozza (Móro 1979).

1773. február 22. Helytartótanácsi rendelet, 12 rovatos összeírási formanyomtatvány bevezetése. A törvényhatóságoknak félévente kellett felküldeni a Helytartótanácsához jelentésekkel. A 12 rovat:

1. lakóhely (helység neve)
2. cigány vagy özvegy cigányasszony neve
3. gyermekei neme és kora
4. gyermekei neveltetése (mit tanulnak, készülnek-e valamilyen mesterségre)
5. a házak sorában lakik-e, vagy azon kívül putriban, kunyhóban
6. jobbágy vagy zsellér
7. milyen módon öltözködnek
8. miből tartja el magát és családját
9. a helyi bíró alá tartoznak-e vagy vajdához
10. esznek-e döghúst
11. kereskednek-e lovakkal
12. mennyi adót fizetnek a házi és a katonai pénztárba

1780. január 21. Helytartótanácsi rendelet. Az addig használt 12 rovatos helyett 37 rovatos összeírási formanyomtatvány bevezetése, amit továbbra is félévente kellett felküldeni. 1773 és 1786 között a vármegyék és városok szisztematikusan végrehajtották a félévenkénti összeírásokat, nem igaz, hogy szabotálták azokat, sőt ha a legfelsőbb kormányhatóság hibákat és hiányosságokat tapasztalt, újra és újra leiratot intézett ahhoz a törvényhatósághoz, amelyik nem járt el kellő gondossággal. Az összeírások példányai megtalálhatók az Országos Levéltárban és a területi levéltárakban is. Az sem igaz, hogy a törvényhatóságok nem hajtották végre a gyermekekre vonatkozó rendeleteket. A 12 és 37 rovatos összeírási táblákkal párhuzamosan külön jegyzékeket készítettek a nevelőszülőkhöz adott cigány gyermekekről, amelyek a szocializáció történetének

egyedülállóan értékes forrásai. A helytartótanácsi levéltáron kívül megtalálhatók ezek a kimutatások a vármegyei számvevőségek irataiban is (Nagy 1998).

A 37 rovat (csak a 2-4. pontban közöl neveket, a többi számadat és szöveges bejegyzés):

1. lakóhely
- 2-4. családfő neve és állapota (nős, özvegy, özvegyasszony)
5. 2 év alatti gyermekek (fiú, lány)
6. 2-12 év közötti gyermekek (F/L)
7. 12 év feletti gyermekek (F/L)
8. otthon nevelt gyermekek (F/L)
9. iskolába járó gyermekek (F/L)
10. nevelőszülőkhöz adott gyermekek (F/L)
11. a gyermekek közül katona
12. a gyermekek közül muzsikus
13. a gyermekek közül iparos
14. a gyermekek közül szolga (F)
15. a gyermekek közül szolgáló (F)
- 16-17. a házak sorában laknak/azon kívül laknak
- 18-23. úrbéri állapotra vonatkozó adatok (jobbágy, zsellér, házatlan zsellér; telek nagysága: egész, fél, negyed, nyolcad)
- 24-25. a helyi lakosok módjára öltözködnek/nem úgy
- 26-29. miből élnek ((zenélés, kézművesség, kezük munkája, koldulás; itt többféle kategória lehet egyszerre)
- 30-31. a helyi bíró alá tartoznak/nem tartoznak
- 32-33. esznek döghúst/nem esznek
- 34-35. kereskednek lovakkal/nem kereskednek
- 36-37. adó (házi, katonai)

Néhány szerző (pl. Tomka 1983) is közli a cigányok 1783. évi népességszámát (egymástól eltérő számadatok, további kutatások során ellenőrizni kell), mint II. József által végeztetett egyedi

összeírás eredményét. Több szerző (pl. Szuhay 1999) is népszámlálásnak nevezi ezt az 1893-as összeírással együtt, tévesen! Egyébként is jellemző a fogalmak összemosása ezen a téren is. A népszámlálás és az összeírás nem azonos, a census két különböző fajtája. Az 1783. évi felmérés nem volt egyedi. Schwicker, a 19. század végén megjelent német nyelvű munkájában ennek az évnek a kancelláriai összesítőjét közölte, s ezt vették át a későbbi szerzők. Ugyanilyen összesítések a korábbi és a következő években is készültek, megtalálhatók az Országos Levéltárban, de még senki nem tette közzé azokat.

A kancelláriai összesítő szerint 1783-ban 30241 cigány élt Magyarországon (a nők nélkül), továbbá mintegy 60 ezer Erdélyben. Együttesen számuk meghaladta a 100 ezer főt (Schwicker 1883). Jelenlegi tudásunk szerint, az 1893. évi adatok ismeretében azt mondhatjuk, hogy a 18. és 19. század vége között a cigányság száma a történeti Magyarország teljes területét nézve, több mint kétszeresére növekedett. A növekedés forrása főként a migráció volt, különösen a cigányok további nagyarányú mozgása a 19. században.

1794. március 21. Helytartótanácsi rendelet. Új, évente felterjesztendő összeírási formula bevezetése. Szabolcs és Borsod vármegyéből ismert 1796-1799 közötti évekből, Szabolcsban a pásztorokkal összevonva. Sajnos a dél-dunántúli vármegyékből nem maradt fenn. A Borsod vármegyei cigányokat ilyen formulára írták össze 1797-ben, akkor még egyetlen famunkából élő cigány sem élt ott, az 1820-as években jelennek majd meg (Nagy 1998).

1837. szeptember 19. Helytartótanácsi rendelet. Ugyancsak évente felterjesztendő „Családlajstrom” bevezetése. Veszprém, Tolna, Nógrád, Borsod vármegyékből, valamint Pécs, Szeged, Kecskemét városokból ismerjük. A Dél-Dunántúlról Tolna

vármegyéből van meg (Nagy 2011), fontos adatokat tartalmaz az ottani teknővájókról. Ugyanezt az összeírást Somogy vármegye azzal az indokkal nem hajtotta végre, hogy a cigányok benne foglaltatnak az 1804 óta rendszeresített népösszeírásokban, a conscriptio popularis ignobiliumokban.

1846. augusztus 4. Helytartótanácsi rendelet. Előírják ismételt a „Családlajstrom” évenkénti felterjesztését. Ezt csupán Pécsről ismerjük (Nagy 2011), ahol megfordultak ugyan teknővájók a vásárokon, de soha nem laktak a városban. A Departamentum Zingarorum 1786. évi megszűnése, méginkább II. József halála után a törvényhatóságok már valóban nem tettek egyformán eleget az összeírási rendelkezéseknek, a Helytartótanács 1846-os összeírási szándékát nem méltányolták.

1853-ban és 1873-ban a belügyminisztérium elrendelte a cigány népesség országos számbavételét. Ezek tekinthetők az 1893-as összeírás közvetlen előzményének. Egy-egy példányát ismerjük pl. Tolna és Torna vármegyéből (Nagy 2011), de a végrehajtás részleteinek tisztázása még további kutatások feladata. Somogy vármegyéből is fennmaradt az 1873-as összeírás,⁵⁶ de neveket nem tartalmaz, hanem helységenként az ott élő cigányok számát, a tagolódásra vonatkozó adatokkal. A bizonytalan alapú 1873-as felmérés szerint 214000 fő volt az ország cigány lakossága, ezt Herrmann Antal is közli az 1893-as összeírás kiadásában.

A dél-dunántúli teknővájó cigányok 18. századi történetének kivételesen értékes forrása az a felmérés 1785-1786-ból, amelyet Széchényi Ferenc a pécsi kerület supremus directoraként rendelt

⁵⁶ SML. Somogy vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok. IV. 405. b. 2659/1873.

el.⁵⁷ A felmérés több kérdéscsoportot tartalmaz, egyike ezeknek a cigányokra vonatkozik. Legrészletesebben Baranya vármegyéből maradt ránk, itt is foglalkoztak vele legtöbbször a kutatók, főleg Taba István (1975) és T. Papp Zsófia (1997). A cigányokra vonatkozó adatokat még senki sem dolgozta fel. Somogy vármegyéből csak a kaposi járásból ismerjük és közel sem olyan részletes, mint Baranyában. A baranyai felmérés címében *descriptio*-nak, a somogyiban *notitiának* nevezik. Végrehajtották ezt a részletes felmérést Eszéken és Tolna vármegyében is. Az eszéki adatok egy részét Ódor Imre dolgozta fel. A tolnai összeírásból pedig a Tolna mezővárosokra vonatkozó adatokat T. Mérey Klára. A cigány népességgel egyikőjük sem foglalkozott. Saját további munkám egyik fontos feladata lesz ezeket is feldolgozni.

Az alábbiakban Baranya, Somogy és Tolna vármegye 18. századi teknővájó cigányságáról mutatok be metszeteket, a Helytartótanács által elrendelt 1768-as összeírás, a nem sokkal utána bevezetett félévenkénti táblás kimutatások, valamint a Széchényi-féle *descriptio* alapján. Ezt egészítik ki a valpói uradalom teknőseinek adatai uradalmi összeírásokból.

⁵⁷ *Descriptio Physico-Politico-Topographica Comitatus Baraniensis*. OSZK Kézirattár Fol. Lat. 289.

III. 3. BARANYA MEGYE

Az 1768-as országos cigányösszeírás baranyai adatfelvételeinek hiányában az 1770-es évektől követhetjük nyomon, hol és milyen teknővájó cigányok éltek a vármegyében. Érdemes ezt helységenként tennünk a Móró Mária Anna (1979) által kiadott félévenkénti összeírások alapján. Ezt egészíti ki a mikorfilmen tanulmányozott Széchényi-féle descriptio, amely nem tartalmazza a cigányok nevét, de értékes adatokat nyújt a néprajzi sajátosságokról.

Az 1770-es évek cigányösszeírásaiból a név, a megélhetési mód és az öltözködés módja alapján lehet kiválasztani a teknővájó cigányokat. Az identitás szempontjából fontos vallásról ezek az összeírások nem tartalmaznak adatokat. A személynév önmagában nem identitásképző, sem a román, sem a magyar. Előfordul több helyen is a román Mujan vezetéknev, pl. a napjainkban beás településnek számító Gilvánfán, de arra, hogy teknőscigányok, beások lennének, semmi nem utal. Az ilyen nevű emberek mind pásztorok ugyan, ami romános voltukat erősíti, de még ettől sem vehetők beásnak. Hídvégen 1777-ben Andreas Lázár községi pásztor és Joannes Laszlot írták össze, utóbbi arte fabrili vivit. Ezt Móró Mária mindenütt kovácsnak értelmezte, de jelenthet ácsmeseterséget is. A fabrilis melléknév jelentése Pápai Páriz szerint a kor latinságában „átsi, kovátsi dolog”. A László vezetéknev előfordul napjainkban is beások között, ennek ellenére nem lehetünk biztosak benne, hogy Hídvégen ez a két család valóban „beás” volt.

Baranyában nagy az aránya a délszláv nevű cigányoknak, amit ebben a megyében nem tekinthetünk meglepőnek. Vezetékneveik részben megegyeznek azokkal a délszláv nevű teknővájókkal,

akiket ma muncsánoknak mondunk, de semmiképpen sem solrolhatunk a beások közé minden ilyen nevű személyt, mert a megélhetési módjaik kovácsolás, muzsikálás, paraszti munka, pásztorkodás, napszámosság, sőt rézművesek is voltak közöttük. Ugyanekkor vannak viszont némely helységben olyan cigányok, akiket Ignác, Bogdány, Orsós vezetékeik alapján mindenképpen beásnak mondanánk, a paraszti módjára öltözködnek (*communi rusticarum more*), paraszti munkából (*rusticanis laboribus*), zenélésből, napszámosságból élnek. Ilyenek voltak pl. 1775-ben Iványiban.

Bizonytalan az identifikálása azoknak a cigányoknak is, akiknek a mestersége *arte fabrilis*. Különösen a délszláv neveket viselő cigányoknál, akik nem teknősökkel éltek együtt. Ilyen cigányok Vörösmarton, Hercegszöllösön, Bánban, Darázson, Márokban a Batanovics, Novakov, Boskovics, Diminics, Nedelko, Joskovics nevűek. Mivel „beás” voltuk nem erősíthető meg, nem vehetők annak. Iványiban viszont Ignác János, aki *fabrili labore et musica* mestersége szerint, ezzel a vezetéknévvel Orsós, Bogdány és más Ignác nevű cigányok között, beásnak vehető.

Megyefán 1775-ben 9 családot írtak össze, de csak 3 olyan, amelyik mestersége szerint teknővájó. Stephanus Kalányos *lintrifex et ita vivit*, teknővájó és úgy él. Jován Laczko *dolatili opera sustentat*. Móró Mária ezt ácsmunkának fordította, de szerintem pontosabb a faragó munka, a Mágocson talált teknősöknél meg is mondják, konkrétan mit csinálnak a faragók (l. alább). Michael Peleta *coclearia et lintres facit*, kanalakat és teknőket csinál. A további hat családfő napszamos, kovács és zenész, mezei munkákból tartja el magát. Vezetékeik: István, Laczko, Bogdán, Hegedős, Borsos, András. Mindegyiküket beszámolva a lélekszám 41 fő. A gyermekeiket valamennyien

paraszti módon nevelték, a helyi parasztnak módjára öltözködtek és nem a falun kívül laktak, hanem rendben a házak sorában. Négy év múlva már nincsenek a faluban, az 1779-ben összeírt egyetlen család nem teknős. Hasonló volt a helyzet 1786-ban is.

Ibafán 1775-ben a családfők nevét, családi állapotát és gyermekeik számát írták be, a többi rovat kitöltetlen. Összesen 31 főt lehet számlálni az adatokból. Rövid ideje tartózkodhattak csak a faluban, de adóztak és valószínűleg a gyermekeiket is nevelőszülőkhöz adták, mert mindegyik családnál azt írják róluk, hogy kicsik. Ebben az időben ez annyit jelent, hogy a 2-12 éves gyermekek nem voltak velük. A hét családfő: Jonas Kalányos, Petrus Keresztes, Josephus Kalányos, Stephanus Kalányos, Michael Kalányos, Stephanus Kalányos (másik), Georgius Balog. A nevek után a következő latin szöveget írta az összeíró:

Hi omnes in Possessione Ibafa Commorantes sunt Zingari Valachici, vagi de loco ad locum migrantes, extra pagum in Sylvis et Tuguriis habitantes, grosso Albo Panno vestiti, Lintres, Coclearia, ventilabra faciunt, taliterque vitam sum sustentant. Carnibus lue interemptor pecorem absolute non vescuntur, neque quaestum cum equis non exercent. Subsunt Judici Locali, singulis eorum contribuit 50.

Vagyis: Ezek mind Ibafán tartózkodó oláh cigányok. Csavargók, helyről helyre vándorolnak, a falun kívül az erdőben laknak kunyhókban. Fehér posztó az öltözetük. Teknővájók, kanalakat, szórólapátokat csinálnak, teljesen ebből tartják fenn az életüket. Elhullott állatok húsát abszolút nem fogyasztják, lovakkal egyáltalán nem kereskednek. A helyi bíró alatt vannak, egyenként adóznak a maguk 50 [dénárjával].

1779-ben 4 család élt a faluban, de a négy évvel azelőttiek közül már senki nem volt ott. Három lintrifex, vagyis teknővájó cigányt írtak össze: Ferrus Balog, Georgius Balog, Stephanus Balog. Az

opificio fabrili-ből élő Stephanus Horváth jelen esetben egy kovácmesterségből élő magyar cigány lehetett, de nem zárható ki az sem, hogy ő is famunkából élt. 1786-ban nem találjuk itt őket sem.

Szenterzsébeten (Nyugot-) 1775-ben Martinus Kalányos és Joannes Oláh bizonyosan teknővájó cigányok, hiszen *lintres et coclearia facit* (teknőket és kanalakat csinálnak). Az öltözködésük olyan, mint a románoké: *more valachorum*. A házak sorában laknak, nem a falun kívül az erdőben. 1777-ben két teknővájó élt a faluban, Joannes Oláh és Petrus Bogdán. Róluk is azt mondják, hogy *more valachorum* öltözködnek. 1779-ben nem írtak össze a faluban cigányokat, a korábban ott lakók máshova költözhettek és mások érkeztek a helyükre. Az 1786-os összeírás nem közöl neveket, de azt igen, hogy Szenterzsébeten a 4 cigány család ortodox vallású, tuguriumban (kunyhóban) laknak. Nem csavargók (*non sunt vagi*), mesterséget gyakorolnak (exercit formam opificii), fakanalat (coclearia), edényeket (trullas), orsót (fusus) és karókat (palas) csinálnak. Termékeikkel a vásárokbá járnak és a szomszédos helységekben értékesítik. Az uradalomnak családonként 1 ft cenzust fizetnek, a vármegyének zsellérek módjára adóznak.

Iványiban (Dráva-) 1775-ben hét család. Joannes Ignác *fabrili labore et musica*. Az én értelmezésem szerint ez ácsmunka, amit meglepő módon zenéléssel egészített ki, bár Erdélyben gyakori volt, hogy „beás” nevű cigányok zenészek is voltak. Michael Ignác, Petrus Bogdányi, Stephanus Orsós, Petrus Ignác és Joannes Orsós mind *rusticano labore*, vagyis paraszti munkából éltek. Bizonyos, hogy beás cigányok elődei, akik a famunkával már feltehetően felhagytak és egy más életmódváltozatot képviselnek. Lakatos Jánosról, aki szintén paraszti munkából élt, nem dönthető el, hogy az előzőkhöz

tartozik-e, vagy csak ott lakik. Az összeírás szerint a cigányok gyermekeiket paraszti módon nevelik, a helyi parasztok módjára is öltözködnek és a házak sorában laknak. Más évekből nincs róluk rovatos összeírás, bizonyára elköltöztek. A helyükön 1786-ban római katolikus cigányokat találunk, akik se nem iparosok, se nem muzsikosok. Az uradalomnak árendával, robottal és porcióval szolgálnak.⁵⁸

A másik Iványiban (ma Ivándárda), amit gyakrabban mondtak és írtak Iváynak, 1786-ban a descriptio 3 cigány családról ír. Görögkeleti vallásúak, házakban laknak, nem csavargók, az uradalom zsellérei. Évi 18 nap robottal és 1 ft-al tartoznak családonként az uradalomnak. Kezük munkájából (*manuali opera*) tartják el magukat. Gyermekeik velük laknak, nincsenek nevelőszülőknél. Vallásukon kívül semmi nem utal ugyan rá, hogy beás cigányok elődei lennének, de a párhuzamok alapján ez a legvalószínűbb.

Mágocon, Ibfához hasonlóan, 1775-ben a családfők nevét és a velük lévő gyermekek számát vették fel az összeírásba. Hét család, a megszámlálható lélekszám 23 fő. A családfők: Georgius Bogdan senior, Georgius Bogdán junior, Stephanus Bogdan senior (nős fia nincs név szerint összeírva, csak említve), Petrus Bogdan, Joannes Bogdan, Jonas Bogdan, Bogdan Csonka. Ők sem régóta élhettek itt, de két éve biztosan, ha nem is ebben a faluban, de Baranya vármegye területén. A cigány gyermekek szüleiktől való elválasztását 1773. februárban írta elő a helytartótanács és ezektől a családoktól már itt vették el gyermekeiket, a két éven felülieket 12 éves korig. Adójuk

⁵⁸ Az árenda pénzben, a robot munkával lerótt szolgáltatás a földesúrnak. A porció a hadiadó, amit hol pénzben, hol természetben adtak meg.

háromszoros összege azt mutatja, hogy jóval kedvezőbb anyagi helyzetben voltak az ibafaiaknál. A mágoctsi teknősökről olvasható szöveg egyike azon ritka forrásoknak, amikor konkrét adatot kapunk arról, hol kereshetjük korábbi tartózkodási helyüket. Az alábbi latin bejegyzést tette az összeíró:

Hic sunt Zingari Valachi extra Pagum in Sylvis et subterraneis Tuguriis habitantes, qui labore dolatili, nominantur lintres et cochlearia faciendo victitant, vestiuntur more valachico Crasso alba Panno, Perones gerendo, subsunt Judici Loci, absolute non vescuntur lue premtorum pecorum carne, Quaestum cum equis non exercent, singulos eorum contribuit florenum 1.50.

Vagyis: Ezek oláh cigányok a falun kívül az erdőben, földbeásott kunyhókban laknak. Faragó munkából,⁵⁹ nevezetesen teknők és fakanalak készítéséből élnek. A Krassó-i⁶⁰ oláhok [románok] szokása szerint fehér posztóba öltöznek, bocskort hordanak. A helyi bíró alá tartoznak, elhullott állatok húsát abszolút nem fogyasztják, lovakkal nem kereskednek. Egyenként megfizetik a maguk 1 ft 50 dénárját. Az 1770-es évek többi rovatos összeírása a hegyháti járásból nincs meg, így nem tudjuk, hogy pontosan meddig maradtak ezek a teknőfaragók Mágocson. 1786-ban már biztosan nem éltek ott, semmilyen cigányok nem éltek akkor a faluban.

Katádfán 1777-ben 4 családot írtak össze, akik bizonyosan teknővájó cigányok, a családfők mindegyike *lintrifices* (teknős). Nevük: Georgius Mihály, Michael Kalányos, Joannes Ignác, Petrus Kalányos. Gyermekeiket cigány módon nevelik (*educatio*

⁵⁹ Finállynál: dolatilis=bárdolható, faragható, dolatio=bárdolás, faragás, dolator=bárdoló, faragó.

⁶⁰ A Temesi Bánság része 1778-ig. 1778-tól Temes, Torontál és Krassó vármegyéket szervezik meg ezen a területen.

zingarica), de *more valachorum* öltözködnek, bizonyára úgy néztek ki, mint az ibafai és mágocsi teknősök, szokásaik és életmódjuk is hasonló volt. A falun kívül az erdőben, kunyhókban laktak. További összeírásokban nem szerepelnek, 1786-ban sincsenek cigányok a faluban.

Drávaszentmártonban, mostani nevén Alsószentmátonban, a mai muncsán beások egyik legismertebb falujában, amit akkor főként horvátok laktak, 1775-ben még sincsenek cigányok. 1777-ben 14 családot találunk itt, közülük 11 biztosan teknővájó. Az ő nevük: Ignatius Jován, Rado Sztankovics, Rado Gáspár, Rado Petar, Mittar Kosztics, Lucas Kosztics, Mittar Todorovics, Petar Kosztics, Mihajlo Sztaniszlovics, Jovan Radoszláv, Thodor Radoszláv. Joannes Radojevics arte fabrili, ez esetben is logikusabbnak látszik ácsmunkára és nem kovácsmesterségre gondolni. Paulus Gyurkics lovak pásztora volt (*equos pascit*), Gyurko Pavics pedig paraszti munkából (*rusticano labore*) élt. Minden családot beszámítva a lélekszám 45 fő. Valamennyien a parasztlak szokása szerint nevelték a gyermekeiket, paraszti módon öltözködtek és a házak sorában laktak a faluban.

Ettől kezdve Szentmártonban folyamatosan élnek teknővájó cigányok, de a családok egy része időről-időre lecserélődik és az is előfordul, hogy valaki felhagy a tanult mesterséggel, megélhetést és valamelyest életmódot vált. 1779-ben a négy évvel korábbiak közül 5 családfő azonosítható be, ők maradtak helyben. Joannes Radojsics/Radojevics továbbra is arte fabrili. Mittar Theodorovics és Petar Kosztics lintrifexek, vagyis folytatták mesterségüket. Ignatius Jovan és Rado S(z)tankovics manuális munkát végeznek, vagy felhagytak a teknővájással, vagy az összeírás időpontjában éppen nem gyakorolták. Új teknős Michael Stanko és Antonius Ignacz. Mittar Kosztics meghalt, 1779-ben az özvegyét írták össze, ő is keze munkájából élt. A többi

családfőből Jovan Radojsics pastor equorum (lovak pásztor), Paulus Tomics campi custos (mezőőr). Georgius Pavics, Josephus Petrovics, Rado Koszta, Rado Petar és Lucas Kosztics is manuale labore éltek. Összességében kevesebben vannak azok, akik teknőt csináltak, csak a családfők egyötöde. Ruházat, gyermeknevelés terén ugyanaz jellemző, mint korábban és továbbra is a faluban laknak a házak sorában. Az 1775-ben és 1779-ben összeírt hasonnevűek között feltételezhető rokonság is, de ez nem állapítható meg. A névforma sem állandó. Ily módon nem feltétlenül a lecserélődés volt nagymértékű, hanem a foglalkozásváltás.

1786-ban nincsenek nevek, 14 családot említenek, ez eggyel kevesebb, mint 1779-ben. Minden család ortodox vallású, ez nem meglepő és nem feltétlenül jelent a vallás terén nagy változást. Az viszont, hogy *omnes lintrifices*, arra utal, hogy hét év alatt komoly változás történt és ez feltehetően új teknővájók megjelenésével magyarázható. Zsellérek módjára adóztak és kis házacskákban laktak (*in exiguis domunculis*). Egyébként a környező helységek vásáraitra viszik termékeiket, nem csavarognak és gyermekeik nincsenek másokhoz adva.

Dályokon 1779-ben 9 családot írtak össze. Közülük ötöt mondanak konkrétan teknővájónak (*lintrifices*): idősebb Mihajlo Dágomir, Petár Mihajlov, Mikola Mihajlov, Jován Mihajlov, Jakob Mihajlov. Marián Musics keze munkájából élt (*opera manuali*). Milo Joskovics arte fabrili, amit ezúttal is ácsmesterségnek értelmezek. Ketten, Kojo Bosics és az ifjabb Mihajlo Dragomir a teknővájás helyett a parasztosodás útját választották, a megélhetési módjuk *rus excolendo*, vagyis mezei művelés, földek szántása. A két Mihajlo Dragomir esete azt mutatja, hogy a foglalkozásváltással nemzedékek közötti váltás is történt. A muncsánok Dályokon élő elődeinek élete a kor normái

szerint rendezett volt abból a szempontból is, hogy a házak sorában laktak, ők is a helyiek módjára nevelték gyermekeiket és úgy öltöztek, mint ők.

A Széchényi-féle felmérés lebonyolításakor, azaz 1786-ban 12 cigány család élt itt. Fele-fele arányban görögkeleti és római katolikus vallásúak. Minden bizonnyal a görögkeleti volt az a 6 család, akiket lintrificesnek mondanak. Ők vásárokbá vitték a termékeiket. A többiek közül ketten kovácsok, mások manualisták. Egyéb adatokban nem választhatók el a kétféle cigányok. Néhányan a saját házukban laktak. Megint csak néhányan 18 nap robottal és 1 forinttal tartoztak az uradalomnak évente. Gyermekeit valamennyi család otthon nevelte, nem voltak nevelőszülőknél.

Szekcsőn 1779-ben 12 cigány család élt. A Kuti, Sárközi, Kovács, Palki, István nevű családfőket magyarcigányoknak vehetjük, arte fabrili foglalkozásuk itt kovácsmester. A furcsa nevű Galnatai nevű cigány muzsikus volt. Joannes Hegedűs viszont lintres conficiendo élt meg, vagyis teknőcsinálásból. Teknős volt még Stephanus Balogh, Petrus István, Petrus Balog. Mindannyian a házak sorában laktak, gyermekeiket a helyi parasztok szokása szerint nevelték. A mesterségek és a nevek különös kapcsolódása, valamint az, hogy az eltérő foglalkozásúak között vannak azonos nevéek, Szekcsőn nem látszanak éles csoportthatárok.

Határozottabban láthatók a határok 1786-ban. Akkor 13 család élt a faluban, ebből 9 katolikus, 4 pedig görögkeleti. Valamennyi család házakban lakott, adóztak az uradalomnak, az államnak és a vármegyének. A görögkeletieket a forrásban egyszerűen valachici-nek nevezik. Ők teknőket csináltak, de nem jártak vásárba, az uradalomnak háztartásonként (*singula domo*) 10 ft-ot fizettek a fáért.

Hosszúhetényben 1775-től követhetők a cigányok, de az 1770-es években teknősök nem voltak a faluban. 1786-ban említik a teknővájó cigányok 31 családját. *Valachi*-nak nevezik őket, ami a vallásukra is utal, azaz görögkeletiek. Ők földbeásott kunyhókban (*subterraneis casalis*) laktak, azt írták róluk, hogy vándorlók (*sunt vagi*). A két római katolikus család házban lakott, ők azonosak lehetnek a korábban is itt élő magyarcigányokkal, ekkor azt írják róluk, hogy *opera manuale suarum se sustentant*, ez leginkább úgy értendő, hogy napszámosok. A teknősök is családonként adóztak a földesúrnak, egyenként 12 ft-ot, a másik két család pedig octavalista⁶¹ volt, ami azt jelenti, hogy a földesúr majorságához tartoztak. A rendszeres fizetés és a termékek vásárokon való értékesítése arra utal, hogy ezek a teknősök már nem akartak továbbmenni, elindultak a letelepülés felé.

Torjáncon az 1770-es években Pávics és Sárkics nevű cigányokat írtak össze három alkalommal is. Pásztorok voltak, de nem tekinthetők a beások elődeinek. 1786-ban már oláh-cigányokról hallunk, akik görögkeleti vallásúak (*sunt Zingarorum Valachiorum Graeci ritus non uniti*), másfajta cigányok ekkor már nem voltak itt. A családok számát nem közlik, a lakhelyek (*habitaculum*) száma 9. Meglehetősen szegényesek lehettek, házként nem is vehetők birtokba, az összeíró ezt jegyezte fel róluk: „*habitaculum 9 quae pro domibus dici non possunt*”. Minden itteni cigány teknővájó volt. Kézműves termékeiket a Bács vármegyei vásárookra hordták (korábban arról jöhettek Baranyába). Izgalmas kérdés, miként tették ezt, mert lovaik nem voltak (*equos non habent*).

⁶¹ Az octava a 18. században a majorsági jobbágyság sajátos adója a kilenced helyett.

Hiricsen 1775-ben és 1777-ben Muján és Tobics nevű cigányokat találunk, akik pásztorok és paraszti munkából élnek. 1779-ben már nem voltak a faluban cigányok. 1786-ban pedig már csak teknővájók laktak ott, számukat nem mondják. Valachinak nevezik őket, görögkeletiek és mindnyájan teknővájók. Házban laktak, az uradalomnak és a vármegyének adóztak. Ők is a letelepülés állapotában lévőknek tűnnek, de ez nem vált még véglegessé, mert az erre vonatkozó kérdőpontnál ezt írták: *instabiles*. A teknőkkel a vásárokbba jártak. A lovakat elhagyták, az erre vonatkozó bejegyzés: *distituuntur*. Korábban tehát lehettek lovaik, ami a faluzó és vásározó áruértékesítésben előnyös. Az elhagyás valószínűleg nem önszántukból történt, hanem a lótartást tilalmazó rendeletek hatására. Ennek alapján felvethető, hogy eredetileg a teknőscigányoknak, de legalábbis egy részüknek is voltak lovaik. Harminc évvel későbből is van olyan adat, amiből az derül ki, hogy a még vándorló teknősöknek lovai voltak. A korábban említett, 1805-ben katonának megfogott Ignác Péter kompániája azért állt meg, amikor a fiút elfogták, hogy a lovakat megittassák.

Egriyén 1775-ben Matthias Budin nevű cigány élt, mestersége arte fabrili, ezt itt kovácsnak érthetjük. Ezután néhány évig nincsenek cigányok a faluban. 1786-ban 24 cigány család élt itt, egy részük római katolikus, más részük görögkeleti. A családok vagy a lelkek számát nem tudjuk. A görögkeleti cigányokat ezúttal nem nevezik oláhnak, a mesterségük viszont teknővájás. A szolgabíró és az uradalmi prefektus rendelkezései ellenére kunyhókban laktak. Az uradalomnak családunként évi 12 ft-ot fizettek. A teknőket ők is vásárokbba vitték.

A hegyháti járásban lévő Szentmártonban 1786-ban 4 ortodox vallású teknővájó (ekkor mindig linrificesnek mondják ezt a mesterséget) cigány élt. Az uradalomnak 8 ft-ot fizettek

családonként és fizették a vármegyei adót is. A közösség tilalmazása ellenére (contra inhibitionem publicam) ők is tuguriumban laktak.

Páprádon az 1777-es és 1779-es összeírás szerint akkoriban egyszerre nem élt több 1 cigány családnál. Nevük Davisa, majd Sipos. Egyik pásztor, másik mezőőr volt. Teknővájókról itt is az 1786-os descripióban olvashatunk. Ortodox valachi, 8 kunyhóban.

A napjainkban Pécs részét képező Szabolcs faluban 1775-ben még egy Joannes Kolompár nevű cigány lakott, aki kovács volt, a házak sorában lakott, a helyi parasztok szokása szerint nevelte a gyermekeit és velük azonosan is öltözött. Mai fogalmaink szerint ő a neve ellenére nem oláh cigány, hanem magyarcigány. Neve alapján két év elteltével is ő lakott itt, de kunyhóban és az egyik fiával együtt lópásztor. Alkalmatosan elhullott állatok húsát is megették. Valószínűleg elszegényedett ez az ember és talán elköltözésének is ez lehetett az oka. 1779-ben Joannes Horváth szerepel az összeírásban, kovács, a házak sorában lakik, gyermekeit paraszti módon neveli és öltözetében sem különbözik másoktól.

Talán Horváth János lehetett az az egy, házban lakó római katolikus cigány Szabolcson 1786-ban, aki keze munkájából él. Rajta kívül 6 valachinak nevezett cigányt említenek, akik kunyhókban laktak, teknővájásból élnek és vándorlók (*vagi*). A teknőket vásárokbá vitték. Az uradalommal nem családonként, hanem együtt (*universim*) szerződtek és úgy fizettek közösen 100 ft-ot. Annak rendje és módja szerint fizették az adót a vármegyének is, a katonai és a házi pénztárba.

Baranya vármegye cigány népességének száma nem állapítható meg, mert egyetlen olyan év sincs, amikor minden járásból lenne összeírás. Növeli ezt a problémát, hogy a

nevelőszülői rendszer miatt a cigány családok nem minden tagját írták össze. Somogy vármegyével ellentétben nem ismerünk a nevelőszülőkhöz adott cigány gyermekekről kimutatásokat, így a kompenzálás még részlegesen sem lehetséges. Teknővájó cigányokat 1779 és 1786 között 17 faluban lehet kimutatni, ez a vármegye 356 helységének még a fél %-a sincs. Erős fluktuáció mellett számukat mintegy 100-120 családra, 450-500 főre becsülöm. Az első népszámlálás Baranya vármegyei 170969 fős tényleges népességéhez viszonyítva ez is elenyésző.

1893-ban Baranya vármegyében fakanálcsináló, favágó, kosárfonó, orsókészítő, rostás egyetlenegy sem volt. Nem találtak olyan, mai kategóriáink szerint oláhcigányokhoz kötődő mesterségekben sem cigányokat, mint a kolompár, rézműves 1 fő volt, üstkészítő pedig 9. A beásnak értelmezhető cigányok a teknőcsinálók, ezt a mesterséget összesen 489-en gyakorolták, férfiak és kisebb számban nők is. Közülük 207 volt állandóan letelepedett, 267 ideiglenesen egy helyben tartózkodó és 15 vándorcigány. A 18. századhoz képest jelentősen megnőtt a teknővájók száma, a 19. század folyamán további bevándorlás történt. Baranya vármegye teljes cigány népessége 1893-ban Pécs várossal együtt 3899 fő volt, az 1890-es 322285 fős összlakosságához képest 1,2 %. Ebből azt a következtetést merem levonni, hogy a teknővájók száma a 18. század vége óta nagyobb mértékben növekedett, mint a cigányoké összességében.

A 18. században képlékenyek voltak a csoporthatárok, de a mai értelemben kategorizált romungrók, beások és oláhcigányok különbségei kirajzolódnak. Egységes kulturális csoportként leírható cigányságról semmiképpen nem beszélhetünk. A teknővájó cigányok sem voltak egyformák. Az azonosítási nehézségek ellenére elkülöníthetők a ma árgyelánként és muncsánként ismert alcsoportok, de hangsúlyoznom kell, hogy

ezek az elnevezések a történeti forrásokban egyáltalán nem fordulnak elő és a cigányok egymás közötti szóbeli használatáról sincsenek történeti adataink még a 20. század nagy részéből sem. A délszláv neveket viselő cigányok, akiket ma muncsánoknak mevezünk, a Dél-Dunántúlon a 18. században csak Baranya vármegyében éltek, a szomszédos Somogyban és Tolnában nem.

A teknősök egy része a Székelyföldről már ismertekhez hasonló, de ennek árnyalását a vallási adatok hiánya nem teszi lehetővé. Más teknővájók, főleg az 1780-as években megjelenők pedig olyanak tűnnek, mint Szebenszékből azok, akik már-már románnak látszanak, vagy azok is. Ennek árnyalását Baranyában az akadályozza, hogy az 1786-os descripióban nincsenek nevek. Mindezzel együtt az ún. árgyelán elnevezés is megerősíteni látszik erdélyi kapcsolódásukat, róluk a 18. századi források alapján logikusan mondhatjuk, hogy Erdélyből jöttek a Dél-Dunántúlra. A muncsán név mögött pedig a havasalföldi gyökereket kereshetjük, róluk a bizonytalanságok ellenére azt gondolom, hogy Havasalföldről elvándorolva vagy elmenkülve a szorosán vett Erdélyt, vagyis a Gubernium alá tartozó területet nem feltétlenül érintették, legalábbis nem mindegyikük. A muncsán elnevezés szerintem a muntyán délszláv hatásra lágyult változata. Több szerző is említi, hogy hegyvidékit jelent. Ez így is van, de a muntyán értelme a magyarországi és erdélyi szóhasználatban már a 16-17. században is munténiai, azaz havasalföldi volt. Ezt Maksay Ferenc (1959) és Makkai László (1954) kutatásai már évtizedekkel ezelőtt bizonyították. A muntyán, mint családnév a 18. században is gyakori az erdélyi cigányok és románok körében. Nem lévén nyelvész, másokra hagyom annak eldöntését, hogy családnévként „hegyvidéki” jelentésben alakult-e ki. Abban viszont biztosak lehetünk, hogyha

valakire azt mondták a 18. században Erdélyben, hogy muntyán, akkor egyértelmű volt, hogy havasalföldi oláh.

Azonos, illetve hasonló vonása a kétféle teknővájóknak a mesterség és a román karakter változatai. Abban is van közöttük egyezés, hogy hosszabb ideig tartózkodhattak a Bánságban és valószínűleg Baranyába vezető útjuk egy része megegyezett. A baranyai összeírásokból, főleg a még vándorlók adataiból arra lehet következtetni, hogy 3-8 családnál több nem volt egy-egy teknős kompániában. Az 1770-es és 1780-as években többféle életmódváltozatot és egy letelepedési folyamat kezdetét is láthatjuk, amiben kis mértékben felfedezhetők a foglalkozásváltás és a parasztosodás alternatívái is. A teknővájók nem alkottak valamiféle egységes és közös „beás kultúrát”. Ennek erőltetett konstruálása és historizálása helyett sok mindenben azonos, hasonló és sok mindenben különböző csoportként beszélhetünk róluk. Ha minél pontosabban meg akarjuk ismerni, hogy milyenek voltak ezek az emberek, mely szokások alakították az életüket, hogy néztek ki, akkor azt kell tudnunk, milyenek voltak Krassóban a románok, ugyanebben a térségben a szerbek és horvátok és milyenek voltak Baranyában a magyar és délszláv parasztok.

III. 4. SOMOGY MEGYE

A Dél-Dunántúlról Somogy vármegye 18. századi történetét és az ottani cigányok múltját ismerem a legalaposabban. Itt könnyebb kiigazodni az összeírásokban. Könnyebb felmérni a teljes cigányságra jellemző tendenciákat és azonosítani a teknővájókat. Tolna vármegyéhez hasonlóan szerencsés, hogy megmaradt hiánytalanul az 1768-as cigányösszeírás.⁶²

A cigányok lélekszáma 1768-ban 1685 fő, 155 településen. A járásonkénti megoszlás:

Kaposi járás: 37 településen 409 fő, a cigányok 24,27 %-a.

Igali járás: 39 településen 465 fő, a cigányok 27,59 %-a.

Kanizsai járás: 43 településen 372 fő, a cigányok 22,07 %-a.

Szigeti járás: 36 településen 439 fő, a cigányok 26,05 %-a.

A helységek, ahol a cigányok száma elérte vagy meghaladta a 20 főt:

Kaposi járásban: Jád 20 fő, Buzsák 31, Nagybjajom, 27.

Igali járásban: Faluhídvég 31 fő, Kőröshegy 21, Gölle 23, Kazsok 22.

Kanizsai járásban: Csurgó 34 fő, Marcali 21.

Szigeti járásban: Szigetvár 94 fő, Csokonya 20, Darány 25, Hedrehely 24, Zádor 20, Drávaszentmárton 24.

15 településen élt 20 vagy annál több cigány, ezek lélekszáma együtt 458 fő, a megye teljes cigány népességének 27,18 %-a. Azok a települések, ahol 20-nál több cigány élt, ekkor még zömmel Igal és Szigetvár környékére estek. Az 1770-es évekre ez megváltozott a kaposi járás javára. A somogyi helységek közül

⁶² A Somogy vármegyei cigányösszeírások az adott év vármegyei közgyűlési jegyzőkönyveibe vannak bekötve.

Szigetváron élt a legtöbb cigány, 94 fő. A megye teljes cigány népességének 5,57 %-a.

A teljes családok száma 1768-ban 303 család, 1459 fő, a megye teljes cigány népességének 86,58 %-a. Családnagyság a teljes családokat alapul véve: 4,81 fő. A nem teljes családok száma: 100. A nem teljes családban élők száma Somogy megyében 226 fő, a teljes cigány népesség 13,41 %-a.

A családfők foglalkozás szerinti megoszlása:

járás	faber	fidicen	faber-fidicen	serarius	egyéb	összesen
kaposi	75	17	2	2	5	101
igali	62	20			24	106
kanizsai	54	24			11	89
szigeti	51	8			48	107
összesen	242	69	2	2	88	403
	60,04 %	17,1 %	0,49 %	0,49 %	21,8 %	100 %

A foglalkozásnál a családfő rovatba felvettekkel számoltam. A szüleikkel együtt élő, még nem házas, a gyermekek rovatában összeírt felnőtt korú férfiak nincsenek beszámítva. A későbbi összeírási íveken ezeknek a foglalkozása is megállapítható.

Az egyéb kategóriába valószínűleg a kereskedéssel, kupeckedéssel, napszámossággal foglalkozók tartoznak. Itt vannak az esetleges földművesek is, illetve azok, akiket később a „manuale labore” kategóriába soroltak. Szigetváron a 23 családfőből 3 rézműves, 3 zenész, 17 pedig egyéb.

Az életkorból, a nevekből és a családi állapottól néhány érdekes következtetés vonható le a családszerkezetre. Nagycsaládnak csak nagyon kevés esetben van nyoma. Gyakori, hogy a családdal

együtt él a férj vagy a feleség valamelyik testvére, valamint az, hogy nőtlen fivérek közös háztartásban élnek, s az is, hogy özvegy férfi együtt él a még nőtlen felnőtt fiaival.

Az erkölcsökre is érdekes következtetések vonhatók le. A házastársak életkora alapján gyakorinak mondható, hogy nem törvényes (legalábbis a jogrend szerint nem törvényes) házasságban élnek, hanem élettársak. Sok esetben valószínűsíthető, hogy már nem az első házasságról, illetve együttélésről van szó, hanem az élet kényszere szülte párválasztásról. A házastársak, illetve együttélő partnerek között előfordul nagy korkülönbség. Gyakori pl., hogy a nő jóval fiatalabb férfival él együtt.

Az 1768-as összeírás legfontosabb tanulsága most számunkra, hogy nem szerepelnek benne teknővájó cigányok, sem a nevek, sem a foglalkozások alapján. Ez egészen 1776-ig így is marad. Pedig bizonyos, hogy 1768-ban már éltek, illetve tartózkodtak Somogy vármegye területén teknősök. Somogy vármegye 1768. évi cigányokról szóló két statútumában⁶³ határozottan külön választva beszélnek a zingari valachi kategórián belül a különféle famunkákat végző (*ex arboribus varia instrumenta lignea*), valamint az üstös (*ahenarius*) cigányokról. A famunkákat végző cigányokról a statútumban azt írták, hogy határról-határra és faluról-falura vándorolnak, ahol erdők vannak. Fából készítenek kanalakat, teknőket és egyéb eszközöket (*cochlearia, et lintres et alia conficiant*), ebből tartják fenn életüket. Hasonlóan írt a szolgabíró 1775-ben a Baranya vármegyei Ibafa helységben tartózkodó teknővájókról.

⁶³ SML IV. 1. b. Somogy vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei. 1768. évi jegyzőkönyv 65. és 638. p.

A somogyi szabályrendeletben a teknővájó oláh cigányokról beszélnek kedvező színben elfogadóan, míg a fódózókról elutasítóan, negatív tapasztalatokra hivatkozva. Nyilvánvaló, hogy a két csoport a beásokkal, illetve az oláh cigányokkal azonosítható. A teknővájókról azt mondják, hogy hasznára vannak a köznek, nem követnek el kihágásokat. Továbbra is meg kell őket túrni, a földesurak intézkedésének megfelelően bánni velük és ha tovább mennek, akkor passust kell adni nekik. Ellenben az ahenarius oláh cigányokat törvényszék elé kell állítani és megparancsolni nekik, hogy hagyják el a vármegyét.

Az 1774. évi rovatos cigányösszeírásban még mindig nincsenek teknővájók. Ennek legfőbb oka az lehet, hogy vándoroltak. Ha ideieglesen tartózkodtak valahol az erdőben, elkerülhették esetileg az összeírók figyelmét, az már kevésbé valószínű, hogy egyáltalán ne vették volna észre őket, mert az uradalmak tisztartói gondosan ügyeltek az erdőkre.

A cigányok lélekszáma 1774-ben Somogy vármegyében 139 településen 1345 fő.

A legtöbb cigány, ahol számuk elérte a 20 főt: Szigetvár 117 fő, Gölle 27 fő, Csurgó 26 fő, Visonta 26 fő, Szil 26 fő, Endréd 25 fő, Nagykorpád 24 fő, Kőröshegy 22 fő, Karád 21 fő, Bálványos 21 fő. Tehát 10 településen élt 20-nál több cigány, ezek lélekszáma együtt 335 fő, a megye teljes cigány népességének 24,9 %-a. Szigetváron élt a megye teljes cigány népességének 8,69 %-a.

Teljes családok száma (járások szerint):

Járás	Családok száma	A családokhoz tartozó személyek száma	% (a megye teljes cigány népességéhez képest)	Családnagyság (fő)
szigeti	69	314	23,34	4,55
kanizsai	55	254	18,88	4,61
igali	73	347	25,79	4,75
kaposi	66	304	22,60	4,6
összesen	263	1219	90,63	4,63

A nem teljes családok száma 61. A nem teljes családban élők száma Somogy megyében 126 fő, a teljes cigány népesség 9,37 %-a.

A családfelek társadalmi helyzete (járások szerint):⁶⁴

járás	családfelek száma	egésztelkes	féltelkes	negyedtelkes	nyolcadtelkes	házasszellér	háztalan zsellér
szigeti	79	0	0	0	0	77	2
kanizsai	76	0	3	2	0	57	14
igali	86	0	0	0	0	79	7
kaposi	83	0	0	0	0	73	10
összesen	324	0	3	2	0	286	33

⁶⁴ A nem teljes családokat is beszámítva.

A családok lakóhelyi elkülönülése és lakásviszonyai 1774-ben:

járás	házak sorában	a házak sora mellett	a házak során kívül	urasági házban	nincs háza	kunyhóban	összesen
szigeti	5	62	10	0	2	0	79
kanizsai	0	68	6	0	0	2	76
igali	0	79	0	1	6	0	86
kaposi	0	82	0	1	0	0	83
összesen	5	291	16	2	8	2	324

A családok megélhetési módjai 1774-ben:

megélhetési mód	kaposi j.	igali j.	szigeti j.	kanizsai j.	összesen
kovácsmunka	2	29	24	9	64
helyi lakosoknál dolgozik		1			1
keze munkájából	48	27	34	6	115
paraszti munkából		24		24	48
szőlőkerülő		1			1
pásztor		1	1		2
koldulásból	1	1			2
kovácsmunka és paraszti munka		1		6	7
feleség fonásból		1			1
kovácsmunka és keze egyéb munkája által	29				29
konvenciók kovács	1				1

megélhetési mód	kaposi j.	igali j.	szigeti j.	kanizsai j.	összesen
kovácsmunka és gyermekei támogatása	2				2
lovak pásztor			3	9	12
hegedűs (fidicen)			4		4
keze munkájából és zenélésből			1	1	2
a község pásztor		1			1
kézműves/kovács és hegedűs (faber, fidicen)			2		2
egyéb kézművesség			7		7
csordás	1				1
zenész (musica)			1	6	7
kovácsmunka és zenélés				4	4
a falu kovácsa				6	6
paraszti munka és zenélés				3	3
paraszti munkából és lovak legeltetéséből				1	1
a falu és az uradalom kovácsa				1	1
összesen	83	87	78	76	324

A foglalkozások, tevékenységek, megélhetési módok megnevezése a források latin nyelvű terminológiájában itt sem egységes. A helytartótanács által megadott összeírási formulában arra kérdeztek rá, hogy a cigány családfő muzsikálásból, kovácsmunkából, keze munkájából vagy koldulásból él e? A valóság azonban többnyire nem volt beleszorítható az előre meghatározott kategóriákba, s az ellentmondásokat minden összeíró más-más módon próbálta feloldani. A táblázatok elkészítésekor nem alakítottam ki sem a korabeli összeírási formulának, sem a modern szociológiának megfelelő kategóriákat. A „megélhetési mód” oszlopba az összeírók által használt latin kifejezések magyar fordítását vettem fel, így akarván jelezni a szóhasználat és a tevékenységek sokféleségét, variabilitását. Némely összeíró egy-egy családfő esetében többféle megélhetési módot is megadott, illetve a férfin kívül a feleség tevékenységét is megjelölte, vagy éppenséggel nem írt be semmit. Ebből adódik, hogy az összesítésben nem minden járásnál jön ki a családok tényleges száma. Szembetűnő, hogy a kaposvári és az igali járásban egyetlen cigány sem foglalkozott zenéléssel!

Az 1774-es állapot letelepedettséget és a társadalmon kívüliség megszűnését mutatja. Valószínűleg tartózkodtak a vármegyében vándorcigányok, akiket nem írtak össze. A cigányok nagy része azonban már helyben lakott a falvak szélén rossz házakban és a falusi alsó társadalomba tartozott házas zsellérként. A cigányokra jellemző hagyományos mesterségek közül csak a kovácsolás volt nagyobb arányú, a megélhetésre vonatkozó esetszámok 34 %-a. A legtöbb cigány itt nem értett kézművességhez, nagyobb részt a falusi társadalom kiszolgáló rétegeibe tartozott, a vármegye egy részében (főleg a Hunyadi birtkokon) pedig meglepően nagy arányban parasztosodott. 1768-

hoz képest drasztikus változás történt 6 év alatt. Ez részben a cigány népesség átrendeződésével, részben elszegényedéssel, részben pedig a helytartótanácsi rendeletek hatására a cigányok életébe történt erőteljes hatósági beavatkozással magyarázható.

Somogy vármegyében teknővájók nagyobb számban az 1770-es évek közepén jelentek meg és ekkor vált erősebb letelepedésük is. Egy 1777-ben keletkezett somogyi szolgabírói jelentés⁶⁵ szerint a „zingari valachi”-ként megnevezett cigányok az előző évben, vagyis 1776-ban a Baranya vármegyei Iványiból költöztek a Somogy vármegyei Várad faluba, ám hamarosan visszatértek Baranya vármegyébe, hogy ne vegyék el gyermekeiket. Ezek a cigányok fából edényeket, rostákat, kanalakat, teknőket, szórólapátokat és más hasonlókat (*alia id genus fabricarunt*) készítettek. A cserjések és az erdők szélén vesszőből és faágakból kunyhót (tugurium) építettek, ketten pedig a falu szélén kezdetleges házat. A Dél-Dunántúlról ez a teknővájó telep általam jelenleg ismert legkorábbi leírása, ha mégoly szerény és csak néhány családra vonatkozik is.

Az 1777-es jelentés annak nyomán készült, hogy Czindery Rókus, Várad falu földesura panaszt emelt a Helytartótanácsnál, amiért a szolgabíró miatt, aki a rendeletek értelmében el akarta venni a gyermekeiket, az oláh cigányok (itt beásokat jelent) eltávoztak, pedig rendben megfizették az adót és nem csavarogtak, mint a magyarcigányok. Ez bevételkiesést jelentett számára és mutatja az eset a központi kormányzat elképzeléseit képviselő helyi közigazgatás és a földesúr közötti érdekeellentéteket, amelyek befolyásolták a teknővájók letelepülési lehetőségeit. A szolgabíró úgy gondolta, hogy

⁶⁵ SML IV. 1. b. Somogy vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei. 1777. évi jegyzőkönyv II. kötet 99-103. p.

ezekkel a cigányokkal nem kell kivételezni, mert nyaranta félmeztelenül laknak az erdőkben és a fafaragáson kívül ugyanúgy visszariadnak a mezei munkától, mint a többi cigány az országban.

Ezzel egyidőben az összeírásokban is követhetők a teknővájók. 1776-ban Bűrüsön írtak össze két családot. A családfők teknős mesterségét itt arte lintearia-nak mondják. Nevük: Bogdán Mihály és Ignác Mihály. Letelepedésük kezdetét jelzi, hogy házas zselléreként a házak sorában laktak és fizették az adót a házi és a katonai pénztárba. Somogyban nem régóta lehettek, de ha Erdélyből jött el a családjuk, az már bizonyára jóval korábban lehetett. Talán ezért öltözködnek már a bűrüsi parasztok szokása szerint.

Az 1779. évi (második félév) rovatos cigányösszeírás adatai újabb változásokat mutatnak. A cigányok lélekszáma Somogy vármegyében 162 településen 1744 fő. Úgy tűnik, hogy az 1776. évi pestisjárvány nem törte meg a növekedést, bár nem tudjuk pontosan, hogy a gyarapodásban milyen mértékű szerep jutott a természetes szaporodásnak és a migrációnak. A járások szerint így oszlott meg a cigány népesség, azokat a helységeket figyelembe véve, ahol a cigányok száma elérte a 20 főt:

Kaposi járásban: Öreglak 31 fő, Nikla 29, Lengyeltóti 27, Szomajom 23, Mernye 22, Nagybajom, 22, Osztopán 22, Pusztakovácsi 22.

Igali járásban: Endréd 30 fő, Szil 27, Szólád 25, Kiliti 23, Faluhídvég 23, Bálványos 21.

Kanizsai járásban: Csurgó 36 fő.

Szigeti járásban: Szigetvár 91 fő, Várad 31, Bűrüs 25, Péterhida 24, Nagykorpád 23, Hedrehely 21.

21 településen élt 20-nál több cigány, ezek lélekszáma együtt 598 fő, a megye teljes cigány népességének 34,28 %-a. Azok a

települések, ahol 20-nál több cigány élt, 1774-ben még zömmel Igal és Szigetvár környékére estek, 1779-ben a legtöbb ilyen helység a kaposvári járásban volt. A somogyi helységek közül továbbra is Szigetváron élt a legtöbb cigány, a vármegye teljes cigány népességének 5,21 %-a. Az átrendeződési tendenciával párhuzamosan ez az arány csökkent 1774-hez képest.

A teljes családok száma 1779-ben 351, 1503 fő. A megye teljes cigány népességének 86,18 %-a. Családnagyság a teljes családokat alapul véve 4,28 fő. A nem teljes családok száma 94. A nem teljes családban élők száma Somogy megyében 241 fő, a teljes cigány népesség 13,84 %-a.

A családfők társadalmi helyzete megyei összesítésben:

házas zsellér 339, a családfők 76 %-a.

házatlan zsellér 87, 19 %

féltelkes 1, 0,02 %

negyedtelkes 4, 0,08 %

egyik sem 14, 3,1 %

összesen 445 fő.

Az öt évvel korábbi állapothoz viszonyítva a cigány népességben úgy történt átrendeződés, hogy a cigányság osztályhelyzete összességében jelentősen nem módosult. Az 1774. évi összeírás szerint nem éltek Somogyban olyan cigányok, akiket nem lehetett besorolni a korszak valamely társadalmi kategóriájába, mert valamilyen okból nem tartoztak bele a feudális társadalom függőségi rendszerébe. 1779-ben azokat nem tudták besorolni, akik csavargónak számítottak. 1776-tól új csoportok jelentek meg a vármegyében, s ez megváltoztatta a cigány népesség területi eloszlását és foglalkozási megoszlását is. Az új beköltözők a beások elődei, akik az 1779-es összeírás szerint éppen ekkortájt kezdenek integrálódni a somogyi társadalomba, de a folyamat még nem zárult le, sőt ekkor

kezdődik. Az 1770-es és 1780-as években Somogyban ugyanúgy életmódváltás, foglalkozásváltás és letelepedési folyamat zajlott, mint Baranyában. Ezeknek a folyamatoknak azonban – a hasonlóságok mellett – nem volt valamiféle univerzális össz cigány mintája. A cigány népesség olyan volt, mint az a terület, ahol élt és az a társadalom, amelynek részévé vált vagy legalább kapcsolatba került vele. Ez kombinálódott a korábbi lakóhelyekről és tartózkodási helyekről hozott sajátosságokkal és a találkozásokból különféle variációk jöttek ki.

A megélhetésre vonatkozó bejegyzések az 1779-es összeírásban a kaposi járásban nem értékelhetők, s nem foglalhatók táblázatba. A másik három járásban a tevékenységi csoportok (kézművesség, napszámosság, zenélés) aránya hasonló az 1774. évi állapothoz, de a terminológia pontosabb lett. Megjelennek konkrét foglalkozások (éjjeliőr, lakatos), illetve megnőtt azoknak a száma, akik „paraszti munkából” vagy „földművelésből” éltek. A kanizsai járásban a cigány családfők 68 %-a paraszti munkából, földművelésből élt! Ez annak volt köszönhető, hogy a Hunyadi család birtokain a korábbinál jóval több cigány rendelkezett telekkel. Szembetűnően kevés továbbra is mindenütt a zenészek száma!

A négy járás közül a kaposit érintette legerősebben az újabb csoportok beköltözése, itt folytattak a cigányok egyedül lókereskedést is. Az újonnan megjelent cigányok között az előkelőbb, lovakkal is kereskedő, de megélhetésüket alapvetően manuális labore biztosító férfiak a kaposi járásban cothurnusnak nevezett magassarkú csizmát hordtak. Aszaló, Beleg, Boronka, Buzsák, Csehi, Csoknya helységeknel van erre vonatkozó bejegyzés. A lókereskedésből gondolhatnánk arra, hogy ezek mai értelemben oláh cigányok voltak, a manulais labore pedig alibi volt, de Farkas, Árvai, Horváth, Nyári, Korompács, Káposztás

neveik alapján inkább olyan kárpáti cigányoknak tűnnek, akik éppenséggel lovakkal is foglalkoztak. A 18. században ez a tevékenység nem volt kizárólag lovári, illetve oláhcigányokra jellemző. A dél-dunántúli forrásokban a 19. század első felében sajátos kategóriaként jelenik meg a muzsikus lókereskedő cigány.

Újabb helységeken jelentek meg teknővájó cigányok is, folytatódott fokozatos beköltözésük. 1779-ben három helységben írták össze őket, a vármegye Baranyához közeli délkeleti szegletében, illetve a Dráva mentén.

Bürösön ezúttal 8 családot. A családfők: Joannes Ignác, Georgius Ignác, Petrus Ignác, Joannes Ignác, Joannes Kálános, Geoergius Ignác, Andreas Ignác, Michael Ignác. Egyiküket se mondják teknővájónak, a megélhetési módjuk manuális labore, ami azt jelenti, hogy leginkább napszámos munkából éltek. Házasszellérek, a házak sorában laktak, a falu többi lakosához hasonlóan paraszti módon öltözködtek és a falusi bírósághoz tartoztak. Gyermekeik egy része nevelőszülőkhöz volt kiadva.

Váradon szintén 8 család élt, helyzetük, megélhetésük és életmódjuk olyan, mint a Bürösön élőké, feltehető, hogy rokonságban is lehettek az ott élőkkel. Úgy tűnik, hogy a váradi cigányok egy közösségbe tartoztak, de különös, hogy Kolompár és Lakatos nevű is volt köztük. A csoportkaraktert tehát itt sem merev elkülönülés határozta meg. A foglalkozásváltás és a házasság korábban más-más csoportba tartozó cigányok új, megváltozott közös szerveződéseit hozta létre. A családfők: Georgius Mihály, Michael Ignác, Michael Kolompár, Joannes Lakatos, Antonius Lakatos, Joannaes Mitika aliter Kálános, Joannes Oláh, másik Joannes Oláh. A foglalkozásváltás és a névváltozás kapcsolatát, valamint a „román” karakter „magyar” karakterré változását jelzi, hogy a magyar Kálános névvel együtt az egyik férfi még a román Mitikát is használta, esetleg ez lehetett

a családon, közösségen belüli neve. Erdélyben ugyanez a név még gyakrabban előfordult a kanalas cigányoknál.

A Dráva mentén való vándorlással és talán az ottani ártéri erdőkben rejlő lehetőségek keresésével magyarázhatjuk a családnevek alapján egyértelműen beások elődeinek tekinthető cigányok megjelenését Péterváradon. Az 5 családfő: Joannes Ignác, Petrus Ignác, Lazarus Orsós, Martinus Orsós, másik Petrus Ignác. Ők is mind manuale labore tartották el magukat és olyan rendezettnek számító parasztos módon éltek, mint a többiek Bűrösön és Váradon. Meglehet, éppen a famunka lehetőségének beszűkülése készítette/kényszerítette őket a váltásra, bár nem tudjuk mikor és hol következett be. Gondolhatunk arra is, hogy az életmódváltást kényszerítő közigazgatási nyomásra nem elvándorlással, hanem a megélhetési mód megváltoztatásával reagáltak, de konkrét adat erre sincs.

Az 1780-as években Baranya vármegyéhez hasonlóan Somogy vármegyében is további változások történtek. A Somogyban notitia-nak nevezett Széchényi-féle felmérés kaposvári járásban készült adatfelvételei szerint az itteni helységekben nem voltak teknővájók. Az 1785. évi rovatos cigányösszeírásból tájékozódhatunk.

A cigányok lélekszáma 1785-ben Somogy vármegyében 141 településen 1430 fő. Az első népszámláláskor 1785-ben a vármegye tényleges népessége 162871 fő, a helységek száma 360. Ehhez viszonyítva a vármegye népességének 0,87 %-a volt cigány és a települések 39 %-ban éltek cigányok. A cigány népesség növekedése a lélekszámot tekintve megállt, sőt 1779-hez képest csökkenés történt. Az 1779. évi tífuszjárvány és az 1783. évi vörhenyjárvány helyi hatásait nem ismerjük. Nem kizárt, hogy a csökkenésben a bevándorlás lanygulásának volt döntő szerepe, bár ez a teknősökre nem érvényes. Bizonyos

helységekből teljesen el is tűntek a cigányok, amit a helyi piac változásai és a helyi társadalom esetleges ellenszenve válthatott ki. Tekintve, hogy korábban és 1785-ben is milyen magas az alsó társadalomba tartozó, „keze munkájából” élők aránya, megítélésem szerint a cigány népesség átrendeződésében azoknak a feltételeknek a megváltozása volt meghatározó, ami általában a vármegye zsellérségének, szegény rétegeinek az életét is befolyásolta. Ilyen volt pl. a szántók egy részének legelővé alakítása, az uradalmak munkaerőszükségletének megváltozása. A cigányokra vonatkozóan ezt még kutatni kell.

A legtöbb cigány járasonként, azokkal a helységekkel, ahol számuk elérte a 20 főt:

Kaposi járásban: Öreglak 27 fő, Nikla 31, Lengyeltóti 33, Szomajom 26, Nagybajom 26, Kaposmérő 25, Kaposvár 24, Vadé pusztá 54, Toponár 40.

Igali járásban: Endréd 23 fő, Szil 21, Andocs 24.

Kanizsai járásban: Csurgó 34 fő, Böhönye 24, Szenta 25.

Szigeti járásban: Szentlászló 55 fő, Hajmás 30.

17 településen élt 20-nál több cigány, ezek lélekszáma együtt 522 fő, a megye teljes cigány népességének 36,5 %-a. A legtöbb ilyen település a kaposi járásban.

A somogyi helységek közül Szentlászlón és Vadé pusztán élt a legtöbb cigány, 55 és 54 fő. Együttesen a megye teljes cigány népességének 7,61 %-a.

Szigetváron ebben az évben mindössze 2 cigányt írtak össze! Nem tudjuk pontosan miért tűntek el a városból.

Teljes családok száma 1785-ben 274, 1188 fő. A megye teljes cigány népességének 83,07 %-a. Családnagyság a teljes családokat alapul véve 4,33 fő. A nem teljes családok száma 130. A nem teljes családban élők száma Somogy megyében 242 fő, a teljes cigány népesség 16,93 %-a. Feltűnően megemelkedett az

ide tartozók száma. A korábbiakhoz képest a cigány közösségek összességében sérülékenyebbek lettek. Ez bizonyára összefügg az új csoportok megjelenésével, elszegényedéssel, esetleg a járványokkal, s a gyermekek elvételével is.

A családfők társadalmi helyzetének legfontosabb változása a cigány népesség differenciálódása, a különbségek növekedése. Ez azt jelentette, hogy egyfelől a telkes cigány jobbágyok számának növekedésével a cigányok egy részénél felemelkedés történt, másfelől viszont a házas és házatlan zsellérek aránya szélsőségesen módosult és sokan lesüllyedtek.

házas zsellér 60, a családfők 14,8 %-a

házatlan zsellér 142, 35,1 %

féltelkes 15, 3,7 %

negyedtelkes 76, 18,8 %

nyolcadtelkes 11, 2,7 %

összesen: 404

Az új csoportok integrációjára utal, hogy ebben az évben nem vettek számba olyanokat, akik nem voltak társadalmi helyzet szerint besorolhatók. Erre enged következtetni az is, hogy sehol sem kereskednek lovakkal, sőt a kanizsai járásban a cigányoknak nem is voltak lovaik. Mindenképpen erőteljes integrációra és életmódbeli akkulturálódásra utal a kanizsai járásban a negyed- és féltelkes cigányok számának tetemes megnövekedése. A megélhetésre vonatkozó rovatok az igali járásban hiányosak. A másik három járásban a tevékenységi csoportok közül a rendelkezésre álló adatok alapján magasan kiemelkedik a „keze munkájából” élők aránya, 96 %. Szembetűnően kevés továbbra is mindenütt a zenészek száma! Az életmódra (öltözködés, lakás) vonatkozó rovatok 1785-ben jórészt kitöltetlenek. A rendelkezésre álló adatok csaknem teljes letelepedettségre engednek következtetni, de feltehető, hogy az összeírásokat végző

szolgabírók vagy ki sem mentek a helyszínre, vagy kozmetikázták az adatokat és azt írták be, amit a Helytartótanács elvárt.

Ugyanúgy, mint Baranyában, a teknővájóknál is változásokat tapasztalunk az 1780-as években, bár önmagában kétséges, hogy annak nevezzük-e őket. A különösen nagy különbség, hogy Somogyban nincsenek délszláv nevű teknőscigányok. Az 1785-ös összeírásban ugyan nincsenek vallásra vonatkozó adatok, de a nevek alapján így is látható, hogy itt nem jött létre az ortodox, alapvetően román kultúrájú teknővájók elhatárolható csoportja ebben az időben. A Somogy vármegyében megjelenő újabb teknővájók a székelyföldiekhez hasonlítanak, de hozzájuk is csak a vezetéknevek némelyike, egyébként alig van felismerhető teknővájós karakterük. Nem tudjuk pontosan, honnan és hogyan érkeztek ide, nem látjuk a dél-dunántúli vármegyék közötti másodlagos vándorlást.

Az 1785 első felére készült 37 kérdőpontos összeírásba nem írtak mesterségneveket. A vitam sustentant rovatban a 26-29 számnál megadott kategóriákból választották ki, hogy egy-egy családfő melyikbe tartozik és bejelölték, hogy musica, labore fabrili, labore manuali vagy mendicando. Elsődlegesen a családfők vezetékneve alapján mutathatjuk ki a teknővájókat és néhány esetben az összeírók szöveges megjegyzései segíthetnek. A teknővájók mondhatni lecserélődtek Somogy vármegyében. A Dráva vidékén már nincsenek ott, a vármegye északabbra lévő helységeiben vannak Bogdán, Orsós, Ignác, Kalányos, Oláh nevű cigányok.

Vadé pusztán az összeírás szerint „*valachi omnes*”, de néhány vezetéknev merőben szokatlan. A családfők: Ignatius Gyurkó, Andreas Gyurkó, Georgius Kondor, Joannes Bogdán, Joannes Ignác, Georgius Ignác, Paulus Kalányos, Joannes András, Joannes Lázár, Petrus Sánta, Michael András, Catharina Orosz

özvegyasszony, Elisabeth Orosz özvegyasszony. Kettő kivételével valamennyien nyolcadtelkes jobbágyok. Megélhetési módjuk labore manuali, kézművességnek nyoma sincs. A házak sorában laknak, a helyi bíró alá tartoznak és a helyiekkel egyformán öltözködnek, semmilyen elkülönülést és kulturális sajátosságot nem lehet felfedezni.

Böhönyén írták össze Michael Kalányost és Petrus Bogdánt több más cigány között (Kiss, Lakatos, Kalló, stb.), akik jobbágyok, zsellérek és labore manuali. A neve alapján „teknős” két cigányt egyik társadalmi kategóriába sem sorolták be, a megélhetésük nekik is manuali labore. Teknővájó közösségről itt szó sincs, ez a két ember családi vállalkozás keretében, önállóan jöhetett Böhönyére, bizonyára biztosabb megélhetést remélve.

Potonyban Jónás és Bocskor nevű cigányokkal írták össze Joannes Ignácot. Szegénységük, sehova sem tertozásuk vagy az összeírók nemtörődömsége miatt egyik kategóriába sem sorolták be őket, nem voltak se jobbágyok, se zsellérek. A megélhetésük módja sincs megjelölve.

Az 1785-ös összeírás alapján, szigorúan véve tulajdonképpen azt kell mondanunk, hogy Somogy vármegyében nem voltak a teknővájó mesterséget folytató cigányok. Azok pedig, akiket nevük alapján foglalkozást váltott teknősöknek tekinthetünk, elenyésző arányát tették ki a vármegye cigány népességének még úgyis, hogy Szentlászló mellett Vadé pusztán élt a somogyi helységek közül a legtöbb cigány. Valamelyest árnyaltabbá tehető az 1785-ös állapotok megítélése ha bevonjuk vizsgálódásunk körébe a nevelőszülőkhöz adott gyermekekről készült kimutatásokat is. Ilyen összeírások a Dél-Dunántúlról mindeztideig csak Somogyból ismertek. Tartalmazzák a cigány szülők nevét, a nevelőszülőkhöz adott gyermekeik nevét és életkorát, továbbá, hogy ki a nevelőszülő és hol lakik.

Az 1785 első félévére vonatkozó rovatos összeírás az 1785. június 27-én tartott vármegyei közgyűlés jegyzőkönyvébe van bekötve. A gyermekek kimutatásai csak részben vonatkoznak erre az időszakra, de kiderül belőlük, hogy több helyen voltak teknősnek tekinthető cigányok, mint ahogy a rovatos összeírásból tűnik. Az eltérés oka az iratokból nem állapítható meg pontosan. Lehetséges, hogy az összeírók nem voltak elég körültekintőek, a teknősök egy része vándorolt, esetleg az erdőkben építették fel kunyhóikat, ahova nem mentek utánuk.

A kanizsai járás 1783. november és 1784. október közötti időszakra vonatkozó kimutatása szerint Szakácsiban teknős, vagy korábban vélhetően teknős lehetett Petrus Bogdan. Az 1784. november és 1785. október közötti időszakra vonatkozó kimutatás szerint ugyanitt Paulus Bogdan.

A kaposi járásból fennmaradt két összeírás keltezése 1785. május 2. és október 29. Ezekben 6 helyen vannak olyanok, akiket teknősöknek gondolhatunk, bár nem biztos, hogy gyakorolták a mesterséget. Bizonytalan a nem jellegzetes neveket viselők azonosítása. Nyilvánvaló, hogy éltek teknős, illetve teknős gyökerű családok ezekben a falvakban, de a nevek alapján annak tartható családok mellett a többi nem biztos, hogy teknős eredetű, inkább csak hozzájuk csapódtak.

Vadé pusztán 5 olyan családfő van, akinek a gyermekét nevelőszülőkhöz vitték, 1 kivétellel olyan nevekkal találkozunk, akik a másik összeírásban nem szerepelnek: Ignatius Peti, Joannes Bogdán, Stephanus Nyerges, Catharina Kurucz özvegyasszony, Georgius Bodor, Stephanus Orsós, Joannes Kalányos, Georgius Kalányos.

Somodorban Josephus Kalányos, Joannes Nyerges özvegye, Stephanus Kalányos, Petrus Kalányos gyermekeit adták nevelőszülőkhöz.

Gesztiben Stephanus Orsós, Joannes Kalányos.

Gálosfán Petrus Balogh, Georgius Balogh, Helena Orsós özvegyasszony és Joannes Balogh özvegye.

Babod pusztán Ignatius Istók, Andreas Bogdán, Georgius Kalányos, Georgius Balogh, Martinus Trupola.

Kaposkeresztúron Petrus Ignác, Jonas Török, Joannes Kalányos, Stephanus Kalányos, Marianna Kalányos.

Összességében Somogy vármegyében egy évtized alatt 12 helységben mutatható ki teknőscigányok jelenléte. Erős, tradicionális teknővájó közösségeket alig találunk, ha igen, azok hamar tovább mentek. Népesebb közösség egyedül a Vadé pusztán élőké volt, de a teknős mesterséget már ők is feladták. Az 1780-as években pedig a teknővájó közösségek felbomlásának, illetve átalakulásának határozott jeleit fedezhetjük fel, ami foglalkozás- és életmódváltással járt.

A kiterjedt erdőkről nevezetes Somogy vármegye területén a természeti feltételek kedvezőek voltak a teknővájó mesterséghez. Czindery Rókus esetéből jól látható, hogy kezdetben a földesurak is szívesen látták falvaikban a teknővájó cigányokat, mert hasznos volt a munkájuk és hozzájárultak a bevételekhez. Szükség volt az általuk készített faeszközökre, évi árendát fizettek, rendszeren adóztak, nem tartották őket kóborlónak. A környezet által szabott írott és íratlan normákhoz is hajlandók voltak alkalmazkodni. Az 1770-es évek közepétől folyamatosan jelen vannak Somogyban, de teknővájóként való megmaradásukat nehezítették a hatóságok és az 1780-as évekbe megváltoztak az uradalmak igényei is, így a 18. század végén csak gyér számban éltek ténylegesen teknősnek mondható cigányok ebben a vármegyében. Számuk itt sem becsülhető többre néhány száznál.

A 19. század folyamán Somogy vármegyébe is újabb „beások” vándoroltak be. Az 1873. évi cigányösszeírás⁶⁶ szerint a vármegyében 2378 cigány élt. A lélekszámról szóló adatok szerint a felnőtt férfiak száma 635. A férfiak foglalkozási megoszlásának adatai azonban összegezve 707-et adnak. Ez csak úgy lehetséges, hogy beszámolták azokat az életkoruk szerint még gyermek fiúkat is, akik már dolgoztak. 707-ből 125 faeszközkészítő, 17,68 %. A cigány népesség és a foglalkozási struktúra alaposan átrendeződött a 18. századhoz képest, a zenészek arányának megnövekedése mutatja ezt a legjobban, ők 335-en voltak, ami 47,38 %.

1893-ban Somogy vármegye volt az egyetlen a Dél-Dunántúlon, ahol voltak fakanálcsináló cigányok, 31 férfi és 26 nő. Néhány kosárfonó is élt itt, de róluk nem állapítható meg, hogy voltak-e közöttük olyanok, akiket ma beásnak mondanánk. A teknőcsinálók száma 1893-ban 329 fő, itt is csináltak teknőket asszonyok is. A teljes cigány népesség száma Somogy vármegyében 1893-ban Kaposvárral együtt 2929 fő. A vármegye 1890. évi 326835 fős lélekszámának 0,89 %-a. A tendencia itt is az volt, hogy a teknővájó cigányok aránya jóval nagyobb mértékben nőtt, mint a teljes cigány népességé, utóbbi lényegében nem változott a 18. század végi állapothoz képest.

⁶⁶ SML. Somogy vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok. IV. 405. b. 2659/1873.

III. 5. TOLNA MEGYE

Tolna vármegyében 1768-ban⁶⁷ 54 helységben éltek cigányok, összesen 251 család, a mai fogalmaink szerinti valamennyi csoportból. Ebben az összeírásban is egyaránt oláh cigánynak nevezik a mai értelemben vett oláh cigányokat és beásokat: *Valachicae Nationis*. A kolompárok Somogy vármegyével ellentétben nem ahenariusok, hanem faber cuprariusok, vagyis rézművesek, néhány faluban pedig cacabifexek azaz faldozók. A beásnak tekinthető cigányoktól nem csak mesterségükben, hanem vallásukban is különböztek, a rézművesek római katolikusok, a beások pedig görögkeletiek.

Pilisen mindkét fajta cigányok éltek 1768-ban, rézműves család 2, beás 3. Utóbbiak foglalkozása itt nem lintrifices, hanem faber lignarius. Életkoruk szerint 80, 40 és 30 évesek a családfejek. Lehetséges, hogy ácsok voltak, mert az uradalmaknak szüksége volt ilyen mesterekre, de ugyanolyan megfontolások adódnak itt is, mint amiket az erdélyi cigányoknál már leírtam. A 3 *faber lignariuson* és családján kívül valószínűleg „beásnak” vehetjük az egyedülálló Vitan Ilonát, akiről csak azt tudjuk, hogy 22 éves és görögkeleti vallású. Bátaszéken is Vitan volt a neve az egyik beás cigány feleségének.

Bátaszék mezővárosban is két beás család élt: Ignácz Mihály és Ignácz János, ők is faber lignariusok és görögkeletiek. Itt nem kolompárok, hanem zenész, kovács és mezei munkát végző cigányokkal éltek együtt, mai szóhasználatunk szerint kárpáti cigányokkal, vagy ha tetszik romungrókkal.

Báta mezővárosban csak 1 faber lignarius élt, Jován Péter. Foglalkozása és görögkeleti vallása is különbözik az összes ott

⁶⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára Ö:243.

élő többi cigányétól, akik római katolikusok, foglalkozás szerint pedig kovácsok, zenészek és paraszti munkából élnek, 1 cigány pedig rézműves-lakatos. Bátán is találkozunk az Erdélyből már ismert jelenséggel, hogy olyan cigány, akit neve alapján „beásnak” gondolnánk, mestersége szerint kovács. Nyerges János volt ilyen, aki 60 éves kora alapján valószínűleg korábban, máshol válthatott foglalkozást. Feleségének vezetékneve Jován, vagyis román név. Görögkeleti vallásuk is arra utal, hogy eredetileg kanalas cigányok lehettek.

A három településen, beleszámítva Nyerges Jánost is, a beásnak vehető cigányok 29 főt tettek ki, ami Tolna vármegye 1013 főnyi cigány népességének 2,8 %-a. Tolna vármegye népessége az első népszámlálás szerint 129203 fő volt, ha az 1768-ban összeírt cigány népességet ehhez viszonyítjuk, akkor a cigányok aránya 0,78 %. Az 1770-es években ez valamelyest nőtt. 1893-ban a cigányösszeírás során Tolna megyében 1995 cigányt találtak. Az 1890-es népszámlás 252098 fős megyei népességéhez képest ez 0,79 %. A cigány népesség aránya számottevően nem változott.

Nézzük meg külön a faeszközkészítő, famegmunkálásból élő cigányok számának változását. Az 1873. évi összeírás töredékesen maradt fenn.⁶⁸ Akkor a központi, simontornyai és dunaföldvári járásban mindösszesen csak 6 fő volt faeszközkészítő a férfiak közül. A dombóvári és a völgyeségi járás adatai hiányoznak. Húsz év múlva, az 1893-as összeírás szerint fakanálcsináló nincs, favágó nincs, kosárfonó 2 nő, orsóképzítő nincs, teknőcsináló 72 férfi és 23 nő, a faipar körébe tartozó egyéb iparágban 2 fő. A 95 teknősből állandóan letelepedett 20 fő, huzamosabb ideig egy helyben tartózkodó 75 fő, vándorló 0.

⁶⁸ Kiadva Nagy 2011.

Lokális metszetként kövessük a cigány, ezen belül a beás népesség változását Ócsényben. Ebben a faluban az 1770-es években 2-3 cigány család élt, kovácsolásból, mezei munkából tartották el magukat, az asszonyok kefét kötöttek és pántlikát csináltak, leginkább azt mondhatjuk, hogy éltek ahogy tudtak. Az Egyed Antal által 1829-ben összeállított, kéziratban fennmaradt Tolna megyei topográfia szerint 24 cigány élt a faluban, de a lélekszámukon kívül nem közöl más adatot (Cserna-Kaczián 1986). A „teknőcsináló” cigányok az 1837-es cigány összeírásban jelennek meg először, de jóval hamarabb költöztek ide. Ezt meg is mondják az összeírásban: Az 50 éves Ignác Péter 1801-ben, a 32 éves Bogdány János 1830-ban, a 28 éves Balogh János 1821-ben, a 70 éves vak Bogdány György 1813-ban telepedett le a faluban. Szervezett, csoportos beköltözésről, letelepedésről nem beszélhetünk, a teknősök külön-külön kerültek ide. Ezek a cigányok három évtized múltán ismeretlen okból eltűnnek a faluból. Az 1873-as összeírásban Ócsénynél azt jegyezték be, hogy „mintegy négy év óta sem állandóan letelepedett, sem vándorló cigányok nincsenek”.⁶⁹ Ennek alapján az elköltözés 1869-ben történt. Valamikor 1873 és 1893 között, pontosan nem ismert körülmények között létrejött egy új teknővájó közösség, amelyről K. László Julianna (2008) és Gémes Balázs (1998) kutatásaiból tudjuk, hogy tartósan helyben maradt a Pascumnak nevezett Külső-legelőn, jó kapcsolatokat alakított ki a paraszttal és utódai ma is itt élnek. Az 1893-as összeírás szerint Ócsény azoknak a helységeknek a sorába tartozott, ahol a cigányok száma legalább 10 % ha a cigányok száma legalább 50 fő, vagy ha nem is 10 %, de legalább 100 fő.

⁶⁹ Ez az adat is bizonyítja, hogy ezeket a kategóriákat nem 1893-ban alakították ki.

Tolna vármegyében Paks, Bába és Ócsény volt ilyen. Ócsény akkori 3734 lakosából 104 volt cigány (2,7 %). Az 1893-as adatokból nem tudjuk, hogy mekkora volt pontosan a teknővájókhoz tartozó cigányok lélekszáma Tolna vármegyében. Azt tudjuk, hogy ekkor Ócsényben az összes cigány teknős volt, úgy számítom, kb. 20 család, ami azt jelenti, hogy a Tolna megyei beás cigányok kb. egyötöde itt élt.

III. 6. TEKNŐVÁJÓ CIGÁNYOK A VALPÓI URADALOMBAN A 18. SZÁZAD VÉGÉN

A szakirodalomban ma már közismert, hogy a délszláv területeken is élnek beás cigányok. A történeti Magyarország Dráván túli vármegyéinek forrásait azonban még alig ismerjük. A jelenleg rendelkezésre álló adatok kronológiája azt mutatja, hogy a teknővájó cigányok előbb érkeztek Baranya vármegyébe, mint Verőce vármegye területére, de ezt a kérdést egyelőre megoldatlannak kell tekintenünk. Baranya vármegyében már az 1770-es években ott vannak az összeírásokban azok a délszláv neveket viselő teknővájó cigányok, akiket mai fogalmaink szerint muncsánoknak nevezünk. Logikus arra gondolni, hogy délszláv vezetékneveik nem Baranyában alakultak ki, mert a 18. század első feléből Baranyából ismert cigányok között még nem fordulnak elő sem teknővájók, sem a muncsánokra jellemző nevek. Ugyanez mondható el Eszék és Valpó vidékéről is. Korábban is éltek itt cigányok, de famunkából élők nem voltak közöttük. A valpói uradalom 1740-es években készült urbáriumaiban cigányokat sem említene.

Az eddigi szerény kutatások és az általam feltárt források alapján arra gondolok, hogyha Erdélyből vagy Erdélyt nem

érintve Havasalföldről vándoroltak el famunkás cigányok a Dél-Dunántúlra, akkor többféle módon érhatték őket délszláv kulturális hatások: Egyrészt a Temesi Bánságban Krassóvár és Oravicabánya környékén horvátokkal érintkezhetek. Kulturálisan feltehetően Oravicabánya Ogás negyedében élő aranymosó cigányokkal hozhatók kapcsolatba. Ezt további kutatásoknak kellene tisztázni, miként az itt élő bufánokkal⁷⁰ való hasonlóságot is és ezen keresztül az olténiai kapcsolatokat. Másrészt Pancsova környékén, vagy a Dráva és a Száva között, Mitrovica és Karlóca környékén tartózkodtak hosszabb ideig szerb környezetben és ott érték őket további délszláv kulturális hatások. Szerém vármegyéből mehettek a Dráva déli oldalán Verőce vármegyébe, a Bácskán keresztül pedig Baranya vármegyébe, némi időbeli eltéréssel és mindkét területen tartósan érintkeztek délszlávokkal egészen a 20. századig. Mindez azonban rendkívül bizonytalan.

Tegyünk némi földrajzi kitérőt és vessünk még néhány pillantást a Bánságra. Többször is említettem, hogy a beások migrációjának kulcsfontosságú területe, de fontos a mesterségek miatt, továbbá a letelepedési, beilleszkedési folyamatok miatt, mert nem feltétlenül jött onnan minden beás tovább Magyarországra felé. Éppen ennek megsimerése segíthetne a mai Magyarország dél-dunántúli megyéiben és a Drávától délre élő beások gyökereinek alaposabb megismerésében. A Bánság

⁷⁰ A bufánok Olténiából Krassó vármegyébe települt szénégetők, favágók, fuvarosok. Szászkabányán a bufánok nem házasodtak a szászaiakkal, akiket frätut-nak csúfoltak. Azok viszont a 20. század eleji adatok szerint polgárosultabb viseletük és sötétebb bőrszínük miatt hol németeknek, hol cigányoknak gúnyolták a bufánokat. Oravicabányán a Forviz (német Fuhrwesen, fuvarozás szóból) nevű negyedben laktak. L. Bîrlea 1974., Biran 1982., Czirbusz 1905., Cs. Sebestyén 1941.

területén a Maros, Duna és Temes folyók, valamint a beléjük ömlő patakok környékén dolgozó aranyosó cigányokról először az orsovai osztrák katonai parancsnok, Wellstreich ezredes tesz említést. Azt is leírja, hogy ezek a cigányok Havasalföldről jöttek oda (Baróti 1893). Cigányok voltak a Csiklova (más néven Csiklóbánya) közelében létrejött aranyosó telep lakói is, róluk tudjuk, hogy a havasalföldi Baia Aramă, Tismana és Izverna környékéről kerültek ide, egykor bojárok és kolostorok tulajdonában lévő rabszolga aranyosó cigányok voltak (Mândroane 2000). Az Oravica környékén aranyat mosó öt cigány kompánia kenézt akart magának választani (Baróti 1893, Feneşan 1996). Az 1774 és 1777 között a Temesi Bánságot bejáró Grisellini, többször is visszatér leírásában a Marga és Ménes patak partján aranyat mosó cigányokra. Tőle tudjuk, hogy a bánsági adminisztráció által kiküldött bányászati szakemberek szerint a bánsági aranyosás kincstár által történő megszervezése és ellenőrzése nem lett volna kifizetődő, ezért javasolták, hogy hagyják a cigányok kezén, akik pénzben és aranyban, speciálisan adóztak a bányakapitányságoknak (Grisellini 1984). A Román-Illír határőrezred területén 1812 és 1817 között 446 cigány család mosott aranyat. Krassó-Szörény vármegyében az 1828-as *regnicolaris conscriptio* (országos összeírás) végrehajtásakor öt helységben írtak össze 19 aranyosó családot (Kovách 1983).

A Bánság bányászatára, valamint gazdasági és társadalmi változásaira vonatkozó kutatások még nem állapították meg, hogy az aranyosó cigányok beások voltak-e és végeztek-e fafeldolgozó munkát is. Jelenleg azt tudjuk, hogy az oravicai és csiklovai aranyosók kapcsolatba hozhatók az olténiai rudárokkal, illetve Csiklován rudároknak nevezték az aranyosó cigányokat (Mândroane 2000). Oravica közelében egy Horváth Zsigmond nevű bányászakember még 1845-ben is talált

aranylelőhelyet, ahol négy évig folyt aranymosás (Kakucs 2016). Az itteni aranymosók összeírásainak olyan mélyebb elemzése szükséges még a Bánság és a Dél-Dunántúl és más magyarországi beások lakta területek (pl. Békés megye, Füzesabony és Poroszló, Tarpa és környéke) közötti migráció megismeréséhez, mint amelyet az erdélyi és a dél-dunántúli forrásoknál végeztem az eddigiekben. A kapcsolat lehetőségét, illetve a bánsági aranymosók és a beások elődeinek kapcsolódását vagy esetleges azonosságát megrősíteni látszik, hogy Kovách Géza (1998) az 1828-as országos összeírásból több Temes, Krassó-Szörény és Torontál megyei helységben kimutatta az aranymosók mellett famunkát végző cigányok jelenlétét.

A valpói uradalom Eszéken található irataiban 1786-ból találtam az első olyan forrást, amelyben teknővájókat, mai fogalmaink szerint muncsán beás cigányokat írtak össze. Itt ugyanúgy megkülönböztették a teknővájó és kolompár cigányokat, mint a Dél-Dunántúlon, külön is írták össze őket. Egy évvel korábbról, azaz 1785-ből egy másik, egyszerűen csak *Conscription*-nak címzett német nyelvű összeírásban⁷¹ olyan cigányok vannak, akiknek Lakatos és Kolompáros a vezetékneve.

A teknővájókat az itteni német nyelvű *Zigeiner Conscription* 786 című iratban⁷² *Molter Machernek* nevezik. Ma *Muldenmacher* és leginkább melencekészítőnek fordítható, de értelmezhetjük úgy is, mint teknővájást. Feltehetőleg szerződést kötött velük az uradalom, de a források között nincs contractus. Meghatározott összegű taxát fizettek, 1786-ban ennek

⁷¹ Eszéki Állami Levéltár, Valpói Uradalom, 102. doboz, Nro. 775. Eredeti jelzet: Archivum Dominale, Fasc. 7. Nro. 775.

⁷² Eszéki Állami Levéltár, Valpói uradalom, 102. doboz, Nro. 792. Eredeti jelzet: Archivum Dominale, Fasc. 7. Nro. 792.

számbavétele miatt írták össze őket. Az uradalomhoz tartozó helységek közül, Harkanovcze (3 fő) és Csagyavicza (4 fő) faluban nem teknőscigányok voltak, de Ferkó Lakatos kivételével ők is délszláv nevéek és nem kolompárok: Thodorovics, Petrovics, Stanisavlyevics, Abramovics, Kosztoics, Gyurgyevics, Stoikics, Stevanovics, Mihalyevics. Az alábbiak voltak teknővájók:

Habjanovcze (10 fő): Jován Miskovics, Misko Petrovics, Nikola Miskovics, Stiphan Nikolics, Petar Stanisavlyevics, Theodor Stanisavlyevics, Szava Bogdanics, Nikola Kosztadinovics, Gyurko Pandurics, Jovan Thodorovics, Petar Pantelia, Pantelia Stankovics, Vasto (így!) Stephanovics, Augustin Rakics.

Poganovcze (7 fő): Marko Mittrovics, Stephan Mittrovics, Mitar Stanisavlyevics, Petar Stanisavlyevics, Petar Kosztadinovics, Kajo Stanisavlyevics, Lazo Gyurgyevics.

Koska (3 fő): Zvio Nikolics, Petar Radossavlyevics, Andria Gyurkovics.

Kapelna (5 fő): Lazo Abramovics, Kosta Gyurgyevics, Jován Kosztoics, Abram Stoikics, Maxim Gyurgyevics.

Gáth (9 fő): Vinko Gligoria, Jovan Kosztoics, Nedelko Gligoria, Jovan Miskovics, Gyuro Jovanovics, Jovan Mihalyevics, Thodor Mihalyevics, Petar Nikolics, Mihailo Petrovics.

Egy másik, latin nyelvű összeírásban⁷³ 1793. decemberben, két külön csoportra osztva írták össze az uradalom cigányait. A fémműves cigányok összeírásának címe egyszerűen *Fabri Zingari*, ők 1 ft 25 dénár és 4 ft 50 dénár közötti taxát fizettek.

⁷³ Eszéki Állami Levéltár, Valpói Uradalom, 104. doboz, Nro. 1175. Eredeti jelzet: Archivum Dominale, Fasc. 7. Nro. 1175.

Délszláv neveik: Pashkolovics, Simonovics, Gyurgyevics, Sztojkovics. Poganovcze és Martnicze falukban laktak. Ezek a cigányok kovácsok, nem azonosak a kolompárokkal.

Akárcsak a dél-dunántúli forrásokban, latinul itt is *lintrificesnek* mondják a teknővájókat. Az ő összeírásuk címe: *Conscriptio Zingarorum Lintrificum, qui toto 1793 anno erga Taxam 13 fl laborarunt*. Fejenkénti taxájuk egységes és jóval magasabb összeg, mint a fémműves cigányoké. Összesen 38-an voltak, Nardt, Boczanyevcze, Koska és Poganovcze falvakban. Név szerint az alábbiak:

Nardt: Vinko Gligorics, Jovan Kosztovics, Nedelko Glogorics, Avram Gojkovics, Rado Gojkovics, Gyuka Gojkovics, Riszto Gyurgyevics, Lazo Gyurgyevics, Maxim Gyurgyevics, Koszta Gyurgyevics, Petar Markovics, Jeffto Mihalovics, Paja Gyurgyevics, Gyuro Nedelykovics.

Boczanyevcze: Gyuro Kosztadinovics, Szava Thodorovics,

Koska: Petar Nikolics, Szava Bogdanics, Jovan Petrovics, Jovan Radoszavlyevics, másik Jovan Radoszavlyevics, Radoszav Thodorovics, Jovan Ignacz, Petar Sztankov, Nikola Kosztadinovics, Gyuro Mishkovics, Boban Miskovics, Czvian Nikolics, Petar Muszturesia, Gyuro Muszturesia, Nikola Gyurgyevics, Koszta Sztaniszavlyevics, Petar Sztaniszavlyevics.

Poganovcze: Mitar Sztaniszavlyevics, Andria Dragimirovics, Sztevan Mitrovics, Luka Mitrovics, Mitar Sztaniszavlyevics.

A valpói uradalomban foglalkozási szempontból a hármas tagolódás mutatható ki: kovácsok (kárpáti cigányok), kolompárok (oláh cigányok), teknősök (beások). Közös bennük, hogy mindannyian délszláv neveket viselnek. További kutatásoknak kell feltárni, hogy pontosan kik voltak ők, kik érkeztek máshonnan és kik lehettek azok, akik eseteg a helyi szlavón (horvát) népeiségből lettek cigánnyá, miként azt 1908-ban Lits

Gyula gondolta. Nehezíti kérdéseink megválaszolását, hogy ezeknek a csoportoknak a nyelvéről semmit sem tudunk. A muncsánok elődeinek vélelmezhető cigányok esetében valószínűsíthető, hogy már akkor is románul vagy délszláv szavakkal kevert román nyelven beszéltek, aminek gyökereit a Bánságban és Olténiában kereshetjük.

Hegedűs és teknős cigány. Ifjabb Neuhauser Ferenc színezett rézmetszetei. Nagyszében, 1807 körül
(forrás: Bencsik Gábor: *Cigányokról. Magyar Mercurius, Budapest, 2008;77*)

ÖSSZEFOGLALÁS

Meggyőződésem szerint írásomban teljesítettem a kitűzött célt és hozzájárultam a beásokról alkotott ismereteink bővítéséhez és pontosításához. Ezzel a munkámmal is bizonyítottam, hogy a Kárpát-medence cigány népességének múltjáról bőségesen vannak források és múltjuk ugyanúgy kutatható, mint bármely más etnikumé vagy társadalmi csoporté. Igazolva látom azt is, hogy a cigányok múltja nem szorítható a velük szembeni rendelkezések kronológiai felsorolására, a források pedig nem értelmezhetők csupán úgy, mint valamiféle „cigánykép” előítéletes kifejeződései. Munkám legfontosabb hozadéka annak a szemléletnek a megerősítése, hogy a továbbiakban a forráskritikai alapokra épített társadalomtörténetet kell elmélyítenünk.

Beásnak lenni napjaink Magyarországon leginkább már csoporthoz tartozást jelent és ilyen értelmet kapott a beás szó is (vö. Orsós 2018). Nem kerülheti el azonban a figyelmünket, hogy ez elsősorban dél-dunántúli tapasztalatok alapján mondható, az ittenihez hasonló mélységű nyelvi kutatások és identitásvizsgálatok más helyeken nem történtek, értem ezen elsősorban azokat a vidékeket, ahol a ticsánnak nevezett csoport tagjai élnek. Saját kutatásaimnak a tervezett kibővítése jelentős mértékben a rájuk vonatkozó 19-20. századi források feltárását jelentené.

A történeti adatok azt igazolják, hogy nem beszélhetünk „beás identitásról” csak dél-dunántúli megfigyelések alapján, illetve nem beszélhetünk „beás identitásról” és „beás kultúráról” statikusan. Az identitás dinamikus, gyorsabban és lassabban változó elemekből tevődik össze, történeti rétegek egymásra rakódásával módosul, változik. A beás cigányok mai helyzetéig

és kulturális állapotáig foglalkozásváltások, kulturális érintkezések, különféle, változó gazdasági és társadalmi feltételek együttes hatásából létrejövő folyamatok vezettek, melyeket a bevezetésben felvetett tágabb kontextusban értelmezhetünk. Az, amit „cigány történelemnek” és ezen belül „beás történelemnek” nevezhetünk, nem lineáris, nem elszigetelt, nem különálló. A „beás történelem” szerves része a Balkán és a Kárpát-medence kapcsolatainak történetének, az itteni országok történetének, egyfelől gazdagította ennek a térségnek a népi kultúráját, másfelől innen merítette önmaga többarcúságának összetevőit.

Kanalas házaspár-Löffel-Zigeuner. Siebenbürgische Volkstypen-carte nr. 9. Verlag d. Buchh. G. A. Seraphin, Hermannstadt. Képeslap, kiadó jelölés nélkül, nem futott, 1905 körül (Bencsik Gábor gyűjteményéből) (forrás: *Bencsik Gábor: Cigányokról. Magyar Mercurius, Budapest, 2008;122*)

FELHASZNÁLT IRODALOM

ACHIM, Viorel

Cigányok a román történelemben. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

ALBERT Ernő

Szabad madár. Háromszéki cigányoktól gyűjtött népköltészet és levéltári okmányok. Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2000.

AUGUSTINI ab Hortis Sámuel

A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. Szerk. Deáky Zita-Nagy Pál. Gödöllő-Budapest, Györffy István Néprajzi Egyesület, Magyar Néprajzi Társaság, Szent István Egyetem, 2009.

BALLMANN, Johann Michael

Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundrisse. Hermannstadt 1801.

BARÓTI Lajos

Adattár Délmagyarország 18. századi történetéhez. I. 1. Temesvár, 1893.

BENCSEK János

A teknővájó cigányok: Egy etnikai csoport ismeretéhez. Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, 1984.

BENIGNI, Joseph Heinrich von Mildeberg

Handbuch der Statistik und Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen. Hermannstadt 1837.

BEREZNAY András

Erdély történetének atlasza. Méry Ratio, Bp. 2011.

BEREZNAY András

A cigánység történetének atlasza. Méry Ratio, Bp. 2018.

BIELZ, A.

Kurzgefasste Erdbeschreibung von Siebenbürgen. Hermannstadt 1858. 20-21.

BIRAN, Virgil

Oameni și locuri din Căras. Timisoara, 1982.

BIRLEA, Ovidiu

Istoria folcloristica românești. Bukarest, 1974.

BODGÁL Ferenc

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányok fémművészete.

Ethnographia, LXXVI.

1965. 521-546.

CHELCEA, Ion

Rudarii Contribuție la o „enigmă” etnografică București, 1944.

CLEMENS, Andreas

Walachisch – Deutsch und Deutsch – Walachisches Wörterbuch. Hermannstadt: Thierry, 1836.

CZIRBUSZ Géza: Frátruczok és bufánok. *Földrajzi Közlemények*, 33. köt. 4. füzet, 1905.

CSÁKI Árpád

Szárazság és pestis Háromszéken 1717-1719-ben. In: *Acta Siculica*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2011. 277-287.

CSERNA Anna – KACZIÁN János

Egyed Antal összeírása és korrajz Tolna vármegyéről. Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd, 1986.

Cs. SEBESTYÉN Károly

Adatok a krassovánok néprajzához. *Néprajzi Értesítő*, 1941. 2. 134-158.

DÁVID Zoltán

Az 1715-20. évi összeírás. In: Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai.* Bp. 1957. 145-199.

ERDŐS Kamill

A magyarországi cigányság. Törzsek, nemzetségek. *Néprajzi Közlemények*, 1958. 1-2. sz. 152 - 173.

FARAGÓ Tamás

A máig érő múlt. (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában). *Demográfia*, 1998. 1. sz. 7-38.

FENEȘAN, Costin

Cnezi și obercnezi in Banatul Imperial 1716-1778. București, 1996.

FRECSKAY János

Rézműves és rézöntő mesterség. Mesterségek könyvtára, III., Bp., 1884.

GARADNAI Erika Csilla

A felső-magyarországi hitvita szövegkapcsolati rendszerének vizsgálata. Doktori értekezés. Miskolci Egyetem BTK, 2014.

GÉMES Balázs

Az őcsényi beások a történeti-, néprajzi adatok tükrében. In Eperjessy Ernő–Grinn Igor–Krupa András (szerk.): *Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében*. Békéscsaba–Debrecen, 1998.

GOTTSCHLING, Paul Rudolph

Kurtze Schilderung des über aus gesegneten Grossfürstenthums Siebenbürgen. Budissim 1781.

GRELLMANN, H.M.G.

Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprung. Göttingen, 1787. második kiadás.

GRISELINI, Francesco

Incercare de istoria naturală a Banatului Timișoarei. (ed. Feneșan, C.). Timișoara, 1984.

GUNDA Béla

Teknővájó cigány és munkája. *Néprajzi Értesítő* 1934. 1-2. 57-60.

GYŐRFFY Endre

Magyar és cigány szótár. Paks, 1885.

HEICZINGER János

Adatok a falu cigánykérdéséhez. *Népegészségügy*, 1939. 19. szám.

HERRMANN Antal

A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. (Jekelfalussy József előszavával) Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1895. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam IX.

HORVÁTH Ferenc

A cigányok köréből kikerülő bűnözők tevékenységének sajátosságai. *Rendőrségi Szemle*, 1955. 3. sz. 254-264.

JÓZSEF FŐHERCEG

Az ónodi várhoz tartozó cigány jobbágyok összeírása. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1895. 121 - 123. p.

KAKUCS Lajos

Céhek, manufaktúrák és gyárak a Bánságban 1716 és 1918 között. Kriterion, Kolozsvár, 2016.

KALÁNYOSNÉ László Julianna

Adatok az őcsényi beás cigányok történetéhez, szokásaihoz, hagyományaihoz, kultúrájához. Szekszárd, 2008. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 12.

KARDOS Ferenc

„Veszedelmes habok között látszatik életünk forogni”. *Források a zalai cigányság 18. századi történetéhez.* Zalaegerszeg, 2008.

KERESKÉNYINÉ Cseh Edit

Források a Békés megyei cigányság történetéhez. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból (1768-1987). Gyula, 2008.

KISS ANDRÁS

Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI - XIX. századi történetéhez. *Korunk*, 1990. 7. sz. 888-896. p.

KISS András – PÁL Antal Sándor

A magyarországi boszorkányság forrásai III. k. Budapest: Balassi Kiadó, 2002.

KOGALNITCHAN, Michel de [=Mihail Kogălniceanu]

Esquisse sur l'histoire les moeurs et la langue des Cigains: Connus en France sous le nom de Bohemiens, suivie d'un recueil de sept cents mots cigains. Berlin, 1837.

KOMÁROMY András

Az erdélyországi királyi könyvekből. *Történelmi Tár*, 1911. 220 - 247. p.

KOSZTICS István (szerk.)

Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I. Emberháza Alapítvány, Erdős Kamill Cigánymúzeum, Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület. Pécs, 2005. 71-106.

KOVALCSIK Katalin

A beás cigány népzene szisztematikus gyűjtésének első tapasztalatai. *Zemetudományi dolgozatok*, 1988, 215-233.

KOVALCSIK Katalin

A beás cigányok népzenei hagyományai. In: Barna Gábor (szerk.): *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18-19. században.* Salgótarján, Mikszáth Kiadó, 1993. 231-244. Cigány néprajzi tanulmányok 1.

KOVALCSIK Katalin

Szimbolikus kultúrareprezentációk egy olténiai rudár közösségben. In: Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007. 194-219.

KOVÁCH Géza

Még egyszer a bánáti céhekről. *A Hét*, 1983. július 8.

KOVÁCH Géza

A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716-1848). Szeged, 1998.

LANDAUER Attila

Adalékok a beás cigányság korai történetéhez. In: Landauer Attila-Nagy Pál (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi beásokról*. Szent István Egyetem, Cigány Néprajzi és Történeti Egyesület, Gödöllő, 2009.

LANDAUER Attila

A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567-1953). Budapest, L' Harmattan, 2016.

LEBRECHT, Michael: *Versuch einer Erdbeschreibung des Grossfürstentums Siebenbürgen*. II. Auflage. Hermannstadt 1804.

LEONHARD, Joseph

Lehrbuch zur Beförderung der Kenntniss von Siebenbürgen. Hermannstadt 1818.

LITS Gyula

A cigánykérdéshez. *Pesti Hírlap*, 1908. május 3. 33-34.

MAKKAI László

I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631 - 1648). Bp. 1954.

MAKSAY FERENC (szerk.)

Urábáriumok XVI-XVII. század. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959.
Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 7.

MÂNDROANE, Maria

Comunitatea aurarilor din Ciclova-Montana Jud. Caraş-Severin. In: *Modele de conveuire in Europa Centrala și de Est*. Arad, 2000.

MARIENBURG, Lucas Joseph

Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen. Hermannstadt 1813.

MARUSHIAKOVA, Elena – POPOV, Veszelin

Gypsy groups in Eastern Europe vs. professionyms. *Romani Studies* 2013. 23 (1) 61-81.

MARUSHIAKOVA, Elena – POPOV, Veszelin

A Contemporary Picture of Romani Communities in Eastern Europa. *Informatio Fact Sheeets on Roma Culture*. Strassbourg: Council of Europe. Retrieved September 8, 2015.

MISKOLCZY Ambrus – VARGA E. Árpád

Jozefinizmus Tündérorszáiban. Budapest, Tarsoly Kiadó, 2013.

MÓRÓ Mária Anna

Mária Terézia cigány – rendeletei és a Baranya megyei cigányösszeírások 1775 - 1779. *Baranyai Helytörténetírás 1978*. Szerk.: Szita László. Pécs, 1979. 205 - 301. p.

N. BÉKEFI Margit

A magyarországi teknővájó cigányok. Szekszárd, 2001. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 4.

NAGY Pál

A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár, 1998.

NAGY Pál

Források a siklői cigányok múltjából (1721-1830). Szekszárd, 2003. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 8.

NAGY Pál

„Fáraó népe”. *A magyarországi cigányok korai története (14-17. sz.)*. PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2004. Gypsy Studies – Cigány tanulmányok 15.

NAGY Pál

Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15-20. században. In: MIKLÓSI László (szerk.): *Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok (17.) Országos Konferenciája 2007. október 13-14.* Történelemtanárok Egylete, Budapest, 35–50. Budapest, 2008.

NAGY Pál

Források és adatok cigányok katonáskodásának történetéhez a 19. század első feléből. In: Ilyés Sándor – Keszeg Vilmos (szerk.): *Az eltűnt katona*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2008. 79-95.

NAGY Pál

Források a magyarországi cigányság történetéből (1758-1999). Gödöllő, Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, 2011.

NAGY Pál

Ki beszél itt cigány történelemről? In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécs, 2015. 50-127.

NAGY Pál

Vázlat a magyarországi cigányság történetének értelmezéséhez. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapimeretek a cigány, roma közösségekről*. Magyar Cserkészszövetség, Budapest, 2018. 11-40.

NAGY Pál

Cigány csoportok Magyarország történetében. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapimeretek a cigány, roma közösségekről*. Magyar Cserkészszövetség, Budapest, 2018. 41-68.

NAGY Pál

A jövő elkezdődött, a múlt nem ért véget – történeti felvetések Forray R. Katalin és Orsós Anna írása nyomán. *Regio*, 2018. 2. 183-213.

NAGY-IDAI SZTOJKA Ferencz

Ő császári és magyar királyi fensége József főherczeg magyar és cigány nyelv gyök-szótára. Kalocsa, 1886.

NYÁRÁDY R. Károly

Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig. A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetei 3. Bp. 1987. 7-56.

ORSÓS Anna

A cigányság nyelvi csoportjai – szociolingvisztikai megközelítésben. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapmeretek a cigány, roma közösségekről*. Magyar Cserkészszövetség, Budapest, 2018. 69-86.

PÁL-ANTAL Sándor

Etnikai megoszlás Marosszéken 1614-1848 között. In: *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2004. 356-366.

PÁL-ANTAL SÁNDOR

Népességi viszonyok Háromszéken a XVIII. század elején. In: Pál Judit-Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Egved Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2010. 227-236.

PÁL-ANTAL

Népességi viszonyok a Székelyföldön a 18. század elején. *Erdélyi Múzeum* LXXIV. kötet, 2012. 2. füzet, 1-19.

PAPP Gyula

A beás cigányok román nyelvjárása. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kar, 1982. Tanulmányok a cigány gyerekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból V.

PÁL JUDIT

A románok háromszéki betelepülésének néhány kérdése (1614-1850). In: Hermann Gusztáv (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*. Csíkszereda, 1991. 25-97.

PETCUT, Petre

Istoria Rromilor. Bukarest, 2003.

PRODAN, David

Bojaren und „Vecini” des Landes Fogarasch im 16. und 17. Jahrhundert. Budapest, 1967.

PRODAN, David (ed.)

Urbariile Țării Fâgărașului. 1-2. Bucuresti, 1970-1976.

PRÓNAI CSABA

Cigánykutatás és kulturális antropológia. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 1. ELTE BTK Kulturális Antropológiai Tanszéki Szakcsoportja, Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke, Kaposvár, 1995.

RÁCZ István (szerk.)

Debrecen város magistratusának jegyzőkönyvei 1589/1590. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 27. Debrecen, 1997.

SARAMANDU, Nicolae

Cercețări dialectale la un grup necunoscut de vorbitori ai românei: băiașii din nordul Croației. *Fonetică și dialectologie*, XVI, București. 7-130.

SASSU, C.

Romeni e ungheresi. București 1940.

SCHWICKER, J. H.

Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen. Wien, 1883.

SOÓS István

Cigányper Sopronban (Adalékok Sopron és a cigányság XVIII. századi kapcsolatához). *Soproni Szemle* 1987. XLI. 225-237., 320-329.

SOÓS István

Kísérlet a magyarországi cigánykérdés megoldására. (Az 1792/93. évi országgyűlési politikai-közigazgatási bizottság cigányügyi munkálatai). In: DRASKÓCZY István (szerk.): *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Budapest, 1994.

SORESCU-MARINKOVIĆ, Annemarie

The gurban displaced: Bayash guest works in Paris. *Kurban int he Balkans* (ed. B. Sikimić), Beograd, Balkanološki institut, 2007. 137-151.

SÖLLNER, J.

Statistik des Grossfürstentums Siebenbürgen. Hermannstadt 1856. 266.

SZABÓ István

Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948.

SZALAI ANDREA

A beások. Az etnikai identitás határai a nyelvhasználat tükrében. *Kritika* 1997/12. 7-9.

SZALAI Andrea

Beások. In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigánység társadalmi helyzete és kultúrája köréből.* Budapest, 1998. 381-392.

SZOMSZÉD András

A nógrádi cigánység története az összeírások tükrében (17. sz. második felétől a 19. sz. közepéig). *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XIII.* Salgótarján, 1987. 157 - 207. p.

SZUHAY Péter

A magyarországi cigánység kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Panoráma, Budapest, 1999.

TABA István

A szentlőrinci járás falusi társadalma és gazdasági élete II. József korában. *Történeti Statisztikai Tanulmányok I.* Budapest, 1975. 129-230.

TÁLOS Endre

A cigány és a beás nyelv Magyarországon. In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigánység társadalmi helyzete és kultúrája köréből.* Budapest, 1998. 295-302.

TENGELYI László

Élettörténet és önazonosság. In: Uő: *Élettörténet és sorsesemény.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1998. 13-48.

T. MÉREY Klára

Tolna városának betelepülése a XVIII. században. In: *A Duna menti népek hagyományos műveltsége*. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. Szerk. Halász Péter, Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1991. 297–306. p.

TOGAN, Nicolae

Româniî din Transilvania la 1733. Conscriptiã episcopului Ioan Klein de Sadu. Sibiu 1898. L. még Bogdan-Duica, George: *Statistica Românilor din Transilvania în 1733*. Convorbiri Literare XXX(1896) 626-642.

TOMKA Miklós

A cigányok története. *Cigányok honnét jöttek merre tartanak ?*
Szerk.: Szegő László. Bp. 1983. 36 - 52. p.

T. PAPP Zsófia

A Széchényi Ferenc-féle Descriptio demográfiai adatai. In: Ódor Imre (szerk.): *Baranya 1996-1997*. Pécs, 1997. 7-37.

VARGA JÁNOS

Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556-1767. Bp. 1969.

VERES Valér

Adalékok Erdély 18. századi népessége etnikai összetételének kérdéseihez. In: *Történeti demográfiai évkönyv 2002*. 75-108.

WEIGAND, Gustav

Körös- und Marosdialekte. Leipzig, 1897.

ZOLCZER János

Tekenősök. *A Hét*, 1980. szeptember 25.

ZSUPOS Zoltán

Az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok a 18. században. Budapest, 1996. Magyar Néprajzi Társaság. Cigány Néprajzi Tanulmányok 4-5.

In Oppido Szécsény.

Zingari tres Zepirinens, mandata huc M^{ris} tamen se non accomodant, utroque eorum nominatim domatium obexare videtur, altero domo jam proprio, Caseri autem seipsum in fundis pro domibus edificandis habent, rusticarum laboribus semet non accomodant.

In Ocsegy.

Zingarus unus faber Communitatis est.

In Decy

Zingarus unus in domo propria, observans benigna mandata R^{ca} una cum familia

In Lilio.

Zingarus absq. domo, alias dum pro labore vocatur pergit in Religio observat R^{ca} mandata R^{ca}.

In Szécsény

Valachici Zingari jam ab annis ad 30. semel detinentur incola verò ut ulterius citò / cum ab illis emolumentum habeant / videant.

In A. Nyék.

Zingari 2. unus domus faber Communitatis, alter vero ad Campestry labores accomodatus

In Batta

Zingari 5. quor 2. Musici, 3. Fabri domus unus faber Religio in lumbis Szigorij's sunt R^{ca} mandata R^{ca} ut curam observant

In Szécsény

Zingari sunt tres eorumque gazulas habentes, benignis mandatis R^{ca} semet non accomodant.

Paulus Szankovszky János Tolna
ors Indlingja

141.

A Tolna vármegyei cigányok 1766. évi összeírásának részlete a gerjéni Valachici Zingari-ra vonatkozó bejegyzéssel.

1

Ja

De Numero et Sate Zingarorum in Sala Sancti Martini

Nomina pagorum	Nomina patr. et Matr. famulio Zingarorum	Sexus	Professionibus	Religio
Köpetz 604	Jean: Karitson	1	Fabri ¹ laborum	Unitus ¹
	Steph: Karitson	1	Fabri ¹ labor	Unitus ²
	Kelenor Budi	5	Fabri ¹ labor	Greci Ritus ³
	Gudi Samuel	1	Fabri ¹ labor	Greci Ritus ⁴
	Zalato Mirdel	5	Levi ¹ labor	Greci Ritus ⁵
D odos 605	Ladaro Jori	2	Levi ¹ labor	Greci Ritus ⁶
	Jean: Babint	3	Fabri ¹ labor	Greci Ritus ⁷
Miklovára 606	Jean: Kalinos	1	Cochleari ¹ opit	Rom. Catholicus ⁸
	Samuel Nagy	1	Fabri ¹ labor	Unitus ⁹
	Steph: Buzsi	1	Fabri ¹ labor	Unitus ¹⁰
	Nicolau Buzsi	3	Cochleari ¹ opit	Unitus ¹¹
	Nic: Plani Kalle	1	Fabri ¹ labor	Greci Ritus ¹²
Közp Ajza 607	And: Szigany	1	Levi ¹ opit	Rom. Catholicus ¹³
	Samuel Pipo	2	Fabri ¹ labor	Greci Ritus ¹⁴
	Steph: wotó	1	Fabri ¹ labor	Reformatus ¹⁵
	Ketin Szigany waga	2	Levi ¹ opit	Rom. Catholicus ¹⁶
Gyany Ajza 608	Szghan: Pipo	1	Fabri ¹ labor	Greci Ritus ¹⁷
	Kalinos Fodor	6	Cochleari ¹ opit	Greci Ritus ¹⁸
	Szghan Mirdel	1	Fabri ¹ labor	Reformatus ¹⁹
Gyany Ajza 609	Ladi Mirdel	1	Fabri ¹ labor	Rom. Catholicus ²⁰
	Paulo Mirdel	4	Fabri ¹ labor	Rom. Catholicus ²¹
	Szghan: Szghan	2	Fabri ¹ labor	Reformatus ²²
	And: Kalle	3	Fabri ¹ labor	Rom. Catholicus ²³
Summa		135	128	Babon, et
Ladaro Jori		134	126	et summa
Ladi				et summa

cum a lura p[ro]p[ri]etate. 12
no 42

* a urso p[ro]p[ri]etate Dole

EXECUTAT
LA BIROUL JUDEȚEAN
COVASNA
AL ARHIVELOR NAȚIONALE

Miklósvárszék cigányösszeírásának részlete 1781-ből, cochlearius cigányokkal.

Conscriptio

Linguarum Lincii, qui 1793 anno. exa. Julian. 13. Septembris.

			Comperitur		Præparatur	
			he	if	he	if
1:	Vinella	Thyris	Ma	13		
2:	Form	Thyris	Ma	13		
3:	Sedella	Thyris	Ma	13		
4:	Spina	Thyris	Ma	13		
5:	Spina	Thyris	Ma	13		
6:	Spina	Thyris	Ma	13		
7:	Spina	Thyris	Ma	13		
8:	Spina	Thyris	Ma	13		
9:	Spina	Thyris	Ma	13		
10:	Spina	Thyris	Ma	13		
11:	Spina	Thyris	Ma	13		
12:	Spina	Thyris	Ma	13		
13:	Spina	Thyris	Ma	13		
14:	Spina	Thyris	Ma	13		
15:	Spina	Thyris	Ma	13		
16:	Spina	Thyris	Ma	13		
17:	Spina	Thyris	Ma	13		
18:	Spina	Thyris	Ma	13		
19:	Spina	Thyris	Ma	13		
20:	Spina	Thyris	Ma	13		
21:	Spina	Thyris	Ma	13		
22:	Spina	Thyris	Ma	13		
23:	Spina	Thyris	Ma	13		
24:	Spina	Thyris	Ma	13		
25:	Spina	Thyris	Ma	13		
26:	Spina	Thyris	Ma	13		
27:	Spina	Thyris	Ma	13		
28:	Spina	Thyris	Ma	13		
29:	Spina	Thyris	Ma	13		
30:	Spina	Thyris	Ma	13		
31:	Spina	Thyris	Ma	13		
				103		

A teknővájó cigányok összeírása a valpói uradalomban 1793-ból.

Fiskalis

De Romia et Italia Regnum in die 1781. anno. cum omnibus Provinciis, quibusque. In 1781. mense. scriptum.

<i>Romania</i>	<i>Belgia</i>	<i>Prussia</i>	<i>Polonia</i>	<i>Anglia</i>	<i>Francia</i>	<i>Portugalia</i>	<i>Castilia</i>	<i>Andalusia</i>	<i>Valentia</i>	<i>Catalonia</i>	<i>Sicilia</i>	<i>Sardinia</i>	<i>Malta</i>	<i>Corfica</i>	<i>Albania</i>	<i>Græcia</i>	<i>Turcia</i>	<i>Rossia</i>	<i>Suecia</i>	<i>Dania</i>	<i>Norvegia</i>	<i>Anglia</i>	<i>Francia</i>	<i>Portugalia</i>	<i>Castilia</i>	<i>Andalusia</i>	<i>Valentia</i>	<i>Catalonia</i>	<i>Sicilia</i>	<i>Sardinia</i>	<i>Malta</i>	<i>Corfica</i>	<i>Albania</i>	<i>Græcia</i>	<i>Turcia</i>	<i>Rossia</i>	<i>Suecia</i>	<i>Dania</i>	<i>Norvegia</i>																																																												
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

Summa

De Romia et Italia Regnum in die 1781. anno. cum omnibus Provinciis, quibusque. In 1781. mense. scriptum.

Annus 1781. In die 1781. mense. scriptum.

Summa

A vadasdi fiskális aranyász cigányok Maroszék 1781. évi összeírásában.